

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za historiju

Počeci slavenske pismenosti

(završni diplomski rad)

Mentor:

Prof. dr. Esad Kurtović

Kandidat:

Alen Leko

Sarajevo, juni 2021.

Sadržaj

Uvod.....	3
I Ćirilometodska misija.....	11
Konstantin-Ćiril i Metod - život i djelovanje prije stvaranja slavenskog pisma.....	11
Društveno-politički odnosi u Evropi koji su prethodili moravskoj misiji.....	13
Poslanstvo kneza Rastislava bizantskom caru Mihajlu u kontekstu političkih interesa	16
Početak slavenske pismenosti – Ćirilometodska misija.....	18
Slavenski misionari u Rimu i razvoj političkih prilika u korist slavenske crkve.....	22
Povratak iz Rima i Metodovo zatočeništvo.....	24
Slavenska nadbiskupija	26
Kraj slavenske nadbiskupije.....	30
Značaj i rezultati Ćirilometodske misije u političkom i kulturnom razvoju	31
II Ćirilo-metodska tradicija i slavenska pismenost na jugoistoku Evrope.....	34
Bugarska u borbi za samostalnost između Bizanta i Rima - kristijanizacija i slavenizacija.....	34
Odnos Bizanta i Borisa prema slavenskoj crkvi.....	35
Ohridska književna škola	36
Preslavska književna škola.....	38
Počeci slavenske pismenosti u Hrvatskoj i Dalmaciji.....	40
Počeci slavenske pismenosti u Bosni i Humu	45
III Staroslavenski jezik	55
Kanon staroslavenskih spisa.....	55
Naziv i osobine prvoga slavenskoga književnoga jezika	56
Temelj staroslavenskog jezika i njegova nadogradnja.....	58
Funkcija i karakter staroslavenskog jezika.....	60
IV Slavensko pismo – Glagoljica i ćirilica	62
Pitanje prvenstva između glagoljice i ćirilice	63
Porijeklo, sličnosti i razlike u grafiji i sistemu ćirilice i glagoljice.....	64
Azbučni red i brojna vrijednost slova dvije azbuke	67
Rasprostranjenost spomenika.....	70
Zaključak.....	72
Izvori i literatura	75

Uvod

Početak slavenske pismenosti odigrao se u historijskim okolnostima vladavine dvije imperijalne sile, Bizanta i Franačkog Carstva. Slavenski narodi raspršeni na ogromnom evropskom prostoru bez vlastitih država bili su pogodno tlo za podčinjavanje, koje su dvije suparničke sile vidjele kao nužnost u svom nadmetanju i očuvanju statusa glavnih subjekata na kontinentu. Kršćanstvo se polariziralo na dva crkvena centra, a utjecaj Carigrada odnosno Rima širen kristijanizacijom rasplamsao je borbu za teritorije nekrštenih naroda. Pokršćavanje u IX stoljeću treba shvatiti u historijskom kontekstu. Za stranu iz čijeg pravca dolaze kršćanski misionari, ono predstavlja koloniziranje mirnim načinom, a pokršćenim narodima, kršćanstvo je značilo "civiliziranje" u smislu da postaju dio jednog od dva najjača evropska carstva.

U takvim okolnostima se desila ćirilo-metodska misija. Motivi misije su svakako bili različiti. Vlastito pismo je bilo potrebno slavenskim vladarima u borbi za samostalnost koja se prema shvaćanju onog doba ogledala u vlastitoj crkvi s domaćim nadbiskupom i građanskim zakonom, uz priznanje rimske crkve ili carigradske patrijaršije. Iz toga proizilazi Rastislavovo poslanstvo bizantskom dvoru, iako je u javnom obrazloženju isticao vjerske motive.

Bizant je shvatio prednost tolerantnije jezične politike kojom će lokalne vladare, mrežom biskupa podčinjenih carigradskoj patrijaršiji, vezati uz bizantsku svjetovnu vlast. Samim tim, slavenski jezik i pismo su se nametnuli kao potreba u svrhu kulturno-vjerskog koloniziranja.

Ne sumnjajući u bizantski patriotizam braće Ćirila i Metoda, nameće se zaključak da su njihovi motivi za misiju ipak bili inspirisani prvenstveno kršćanskim uvjerenjima. U prilog tome ide i veoma izvjesna mogućnost da je Konstantin mnogo prije Rastislavovog poziva radio na prijevodu liturgijskih knjiga na slavenski jezik, jer se naučnici uglavnom slažu da nije mogao sastaviti jednu sasvim novu azbuku za tako kratko vrijeme.

Sagledavanjem motiva i rezultata misije, možemo kazati da je to bila jedna političko-vjerska misija koja je dovela do stvaranja novog pisma s čime je otpočela slavenska književnost. Početak slavenske pismenosti i književnosti označili su prijevodi prvih liturgijskih knjiga i moravska misija, koja predstavlja ključni događaj u kulturnoj historiji svih Slavena. Afirmisala je posebnu kulturu u Evropi – slavensku. Gašenje slavenske nadbiskupije i protjerivanje slavenske pismenosti iz Moravske nije ugasilo slavensku književnost. Nastavila je svoj razvoj na jugoistoku Evrope gdje

su se razvila dva nova centra slavenske književnosti Ohrid i Preslav čiji su glavni protagonisti Kliment Ohridski, Naum i drugi učenici Ćirila i Metoda.

Obrada ove teme bit će prezentirana kroz analizu događaja i više spornih pitanja. Oni će u strukturi rada predstavljati dijelove koji će sintezom oblikovati veće cjeline. Cilj rada je pokazati kako i u kojim uslovima je nastala slavenska pismenost, gdje se proširila i kako se razvijala. Nastojat ćemo rasvijetliti, odnosno doći do najvjerojatnijih mogućih rješenja nedoumica vezanih za temu, korištenjem dostupnih relevantnih izvora i literature.

Prvi dio rada obrađuje ćirilo-metodsku misiju i okolnosti koje se tiču iste. Poglavlje *Društveno-politički odnosi u Evropi koji su prethodili moravskoj misiji* ukratko će spomenuti dogmatske borbe koje su bile povod podjeli crkve - u stvarnosti motivisanoj teritorijalnim širenjem i moći. Rimska crkva se vezala uz ojačano Franačko Carstvo u kome je našla novog političkog zaštitnika u skladu s njenim interesima. Carigradska patrijaršija je zavisila od bizantskog dvora, a sukobi između vjerskih i svjetovnih poglavara u Bizantu nisu mijenjali suštinu društvenih odnosa, već su se, kako kaže Milorad Panić Surep "...uglavnom ticali pojedinačnog prestiža i pozicija u istom okviru."¹ Osnovne podatke o ikonoklastičkoj krizi, usponu Franačkog Carstva, odnosa dvije crkve i dva carstva crpljeni su iz *Povijesti Bizanta 324.-1453*. Georgija Ostrogorskog.² U njoj možemo naći i podatke u odnosima Bizanta, Bugarske i Rima.

Isto poglavlje će približiti nastajanje Moravske i Nitranske kneževine, njihovo pokrštavanje te borbe Moravske s franačkim vladarima za samostalnost. Glavni izvor o pokrštavanju je spis *De Conversione Bagoariorum et Carantanorum*,³ dok su borbe s Francima opisane u fuldskim analima. Kao korisna literatura nam je poslužilo djelo *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća* Krešimira Filipca⁴ i *The Cyrillo-Methodian Mission* autora Martin Hetnéyi – Peter Ivanič.⁵

Središnji i najopširniji dio prvog dijela rada hronološki će pratiti ćirilo-metodsku misiju od dolaska u Moravsku do kraja slavenske nadbiskupije.

¹ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Ћирило и Методије, житије, службе, канон, похвале, Београд, 1964., 12.

² Georgije Ostrogorski, *Povijest Bizanta 324.-1453.*, Golden marketing-tehnička knjiga, Zagreb 2006., 91-111., 125-156.

³ Tamás Nótári, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum - Document of an Early Medieval Show Trial*, Sectio Juridica et Politica, Miskolc, Tomus, XXV/1., 2007., 95-119.

⁴ Krešimir Filipce, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2015., 143-182.

⁵ Martin Hetényi-Peter Ivanič, *The Cyrillo-Methodian mission*, Nitra and Constantine the Philosopher University, Nitra, 2013., 25-49.

Sveobuhvatan pregled izvora za slavensku pismenosti i ćirilometodsku misiju nalazimo u *Staroslavenskoj Gramatici* Josipa Hama,⁶ bibliografiji Josipa Bratulića *Žitja Konstantina Ćirila I Metodija i druga vrela*⁷ te knjizi *The Cyrillo-Methodian Mission* autora Martin Hetényi – Petar Ivanič.⁸ Od iznimne koristi su bili i komentari Michala Lacka u stripovima *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod*.⁹

Temeljni izvori o životu braće i misiji su *Žitije Konstantina Ćirila* i *Žitije Metoda*.¹⁰ Znanstveno proučavanje se veže za ime Aleksandra Gorskog koji je 1843. godine napisao raspravu o *Žitijama*.¹¹ Analiza problematike mjesta, vremena nastanka, jezika i autorstva žitija, bili su predmet različitih tumačenja. U razmatranju vjerodostojnosti, potrebno je prije svega datirati oba žitija, sagledati odnos autora i događaja koje opisuju, odrediti ciljeve i funkciju. Od velike pomoći u analizi *Žitija Konstantina i Metoda* poslužile su konstatacije o žitijama Vladimira Vavříneka koje donosi u sažetku svoje knjige *Staroslovenske životu Konstantina a Metodeje*, a koje je Ivanka Petrović ocijenila nezaobilaznom literaturom u vrednovanju ovih djela.¹²

Žitije spadaju u slavenske izvore, a smatraju se kolektivnim djelom njihovih učenika. Historijski izvori o autorstvu i dataciji ne postoje, pa su određeni na osnovu pretpostavki, analizom tekstova i logičnim uklapanjem događaja utvrđenih izvorima. Prvobitno predstavljaju bizantska hagiografska djela čija se funkcija kroz stoljeća mijenjala. Kada se otklone hagiografski elementi dobiju se vrijedni izvori za temu.

ŽK je napisano ubrzo nakon njegove smrti, još za vrijeme Metodova života, a većina naučnika smatra da je nastalo u Moravskoj ili Panoniji, djelomično možda i u Rimu. Podatke o njemu je dao Metod,¹³ ali nema pouzdanih izvora ko je bio sastavljač. Smatra se da su autori njihovi učenici iz Bizanta, jedan ili više njih, a velika vjerovatnoća je da se radi o Klimentu Ohridskom, uz pomoć drugih učenika.¹⁴ Opisuje Konstantinovo djetinjstvo, odrastanje, osobnost, daje uvid u njegovo obrazovanje i opisuje misionarsku djelatnost sve do smrti u Rimu. Iako prožeto mnogobrojnim legendama i raspravama s trojezičnicima u cilju odbrane slavenskog jezika i pisma u liturgiji,

⁶ Josip Hamm, *Staroslavenska gramatika*, Zagreb, 1974., 28-40., 56-60.

⁷ Josip Bratulić, *Žitja Konstantina Ćirila I Metodija i druga vrela*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985., 15-193.

⁸ M. Hetényi-P. Ivanič, *The Cyrillo-Methodian mission*, 15-22.

⁹ Michal Lacko, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985.

¹⁰ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 45-117., 147-171.

¹¹ Ivanka Petrović, *Pregledi ćirilometodskih izvora*, Literatura o Ćirilu i Metodiju prilikom 1 100. jubileja slavenske pismenosti, Slovo, No. 18-19, Zagreb, 1969, 234.

¹² Isto, *Pregledi ćirilometodskih izvora*, 238., 245.

¹³ Josip Hamm ne odbacuje mogućnost Metodovog autorstva (J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 32.)

¹⁴ J. Bratulić, *Žitja Konstantina Ćirila I Metodija i druga vrela*, 16.

sadrži relevantne izvore za naš rad. U svojoj ocjeni ŽK, V. Vavřínek smatra da je ono nastalo na vrhuncu moći slavenske crkve u Moravskoj da proslavi njenog osnivača i njegovo djelo te da obrazloži njenu opravdanost s ideološkog gledišta i odbrani je od napada franačkog klera.¹⁵

ŽM nastalo u drugačijim okolnostima, ima drugačiju ulogu i namjenu. Pisano neposredno poslije njegove smrti, sigurno prije progona njegovih učenika 886. godine u Moravskoj, djelo je namijenjeno moravskom vladajućem sloju u svrhu dobijanja legitimiteta slavenske nadbiskupije i traženja njihove podrške. Nastoji pokazati da je Metod uvijek branio interese rimske crkve koja ima suverenitet nad slavenskom nadbiskupijom i da slavenska crkva brani interese moravske države. Namjerno se prešućuju papinske odluke koje nisu išle u korist slavenske misije u nadi da će dobiti podršku u borbi protiv franačkog klera. Dalje, ŽM izostavlja one poteze Svatopluka kojima je išao na ruku latinske crkve, nastojeći prikazati čvrstu vezu slavenske crkve i kneza. U Žitiju se spominje Metodovo zatočeništvo u Bavarskoj, papine poslanice, odlazak u Bizant. Saznajemo o prevodilačkoj djelatnosti braće i njihovih učenika te o imenovanju Gorazda za Metodovog nasljednika. Pronalaskom pisama pape Ivana VIII u drugoj polovici XIX stoljeća u Britanskom muzeju, koja se odnose na ćirilo-metodsku misiju, značaj Žitija je porastao u smislu historiografskih izvora.

Papinska pisma su važni izvori ćirilo-metodske misije. Svrstavamo ih u latinske izvore. Pismo pape Hadrijana II nalazimo u ŽM i *Pohvalnom slovu Ćiril i Metodu*.¹⁶ Najviše sačuvanih pisama koja se tiču ove teme napisao je papa Ivan VIII.¹⁷

Italska legenda je izvor od najveće vrijednosti na latinskom jeziku za ćirilo-metodsku misiju. Naziv joj je dao J. Dobrovský 1823. godine. Autori su đakon Ivan Hymmonid i naručilac teksta biskup Gondrih. Predstavlja žitije svetaca, a nastala je najkasnije 882. godine, kada je umro papa Ivan VIII kome je posvećena.¹⁸ Opisuje pronalazak i prijenos Klementovih mošti te život i pogreb Konstantina-Ćirila.¹⁹

Latinski izvor je i spis *De conversione Bagoariorum et Carantanorum* nastao u Salzburgu 871. godine. Iznosi dokaze o kristijanizaciji Slavena od strane salzburških misionara iz čega proizilaze

¹⁵ Vladimír Vavřínek, *Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje*, Literatura o Ćirilu i Metodiju prilikom 1 100. jubileja slavenske pismenosti, Zagreb, 1969, 240.

¹⁶ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 157, 159.

¹⁷ Isto, 166., Michal Lacko, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod* 5, 11-13, 25.

¹⁸ J. Bratulić, *Žitja Konstantina Ćirila I Metodija i druga vrela*, 19.

¹⁹ Paul Devos i Paul Meyvaert, *La date de la première rédaction de la "Légende Italique"*, Literatura o Ćirilu i Metodiju prilikom 1 100. jubileja slavenske pismenosti, Zagreb, 1969, 274-276.

prava salzburške crkve na jurisdikciju u tim područjima. Ona je sada ugrožena Metodovim djelovanjem koji "nedavno" sastavljenim slavenskim pismom podrija latinski jezik.²⁰ Namijenjen je papi i vjerovatno je napisan povodom suđenja Metodu. Potvrđuje nam informaciju o Metodovom zatočeništvu kojem spomen nalazimo u *ŽM*.²¹

Jedan od najvažnijih izvora koji govori o azbuci i počecima slavenske pismenosti je traktat crnorisca Hrabra *O pismenima*. Sastavljen je negdje u istočnoj Bugarskoj slavenskim pismom krajem IX ili početkom X stoljeća.²² Sadrži ključne informacije o slavenskoj pismenosti prije slavenskog pisma i sastavljaču istog, kada govori da "prije toga Slaveni ne imadahu knjiga (tj. pisma), već crtama i zarezima čitahu i gatahu, budući pogani. A pokrstivši se, nastojahu da grčkim i latinskim pismenima kojekako pišu svoju riječ bez uređenja..."²³ Dalje nastavlja da im Konstantin-Ćiril "...sastavi trideset i osam pismena, jedna prema obliku grčkih slova a druga prema slavenskoj riječi."²⁴

Drugi dio spisa koji ima polemički karakter govori da je Konstantin preveo Sveto pismo i kazuje u koje vrijeme je prevedeno. Zatim Hrabar uspoređuje slavenska slova s grčkim. Vjerovatno se radi o odbrani glagoljice u polemici sa zastupnicima ćiriličnog pisma u Bugarskoj nakon 893. godine. Takvo stanovište zastupa i Florin Curta koji navodi da Hrabar u dijelu teksta brani glagoljicu kao prikladniju slavenskom jeziku.²⁵

O samom autoru, crnoriscu Hrabru, slavistika nije dala jedinstven odgovor. Vjerovatno se radi o jednom od učenika Ćirila i Metoda. U tekstu se naglašava da još uvijek ima živih ljudi koji su vidjeli Ćirila i Metoda. Prevladavajuće znanstveno mišljenje je da je originalni spis, koji nije sačuvan, pisan glagoljicom, tako da mnogi naučnici njegovu ličnost vezuju uz Klimenta ili Nauma.

Drugi dio rada obrađuje slavensku pismenost u jugoistočnoj Evropi u okviru političkih i crkvenih odnosa ključnih crkveno-svjetovnih faktora ovog područja. Neizostavno djelo u obradi rada je *Southeastern Europe in Middle Ages 500-1250* američkog historičara i arheologa rumunskih korijena Florina Curte. Osim što nam donosi sveobuhvatnu političko-kulturnu historiju

²⁰ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 35.

²¹ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 162.

²² J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 36.

²³ Isto, 36-37.

²⁴ Isto 37.

²⁵ Florin Curta iz ovog dijela Hrabrovog teksta izvodi zaključak da se pridjev "prikladnija" odnosi na glagoljicu, čime Hrabar u vrijeme borbe za pismo u Bugarskoj brani glagoljicu i ćirilo-metodsku tradiciju. (Florin Curta, *Southeastern Europe in Middle Age 500-1250.*, University of Florida, Cambridge University Press, 2006., 215.).

jugoistočne Evrope srednjeg vijeka, kao djelo novije historiografije daje nam sasvim nove aspekte pojedinih izvora.²⁶

Da bi se stekao uvid u političke, etničke i kulturno-vjerske prilike koje su Bugarsku za vrijeme Borisa oblikovale u slavensku kršćansku državu, uvodno poglavlje opisuje njene odnose s Bizantom i Rimom. Dalje, bilo je potrebno sagledati raspoloženje Bugarske i Bizanta prema slavenskoj crkvi. Predstavit će se rad Ohridske i Preslavske kulturne škole, u sklopu čega će se s više aspekata pokušati približiti mogući razlozi prihvaćanja ćirilice kao zvaničnog pisma dvora na štetu glagoljice koja je potisnuta na periferni jugozapadni dio, u Ohrid. Ukratko ćemo se osvrnuti na kontroverze u odnosima dvije književne škole koji su ostali prilično nepoznati.

Na području Bugarske nastaju *Žitija Klimenta* i *Žitija Nauma*, dva izvora koja nam daju podatke o životu i radu ćirilo-metodskih učenika Klimenta i Nauma, a korisna su za misionarski rad. Napisana su na grčkom jeziku, i predstavljaju hagiografska djela s legendarnim elementima. Autor *Klimentovog Žitija* koje se još naziva *Opširno Žitije* i *Bugarska legenda* je solunski nadbiskup Teofilakt. Nastalo je krajem XI stoljeća, a temelj mu je nepoznato staroslavensko žitije iz prve polovine X stoljeća.²⁷ Jednako važno je *Kratko Žitije Klimenta* koje se naziva i *Ohridska legenda* napisano 1230. godine, čiji je autor Dimitrije Homatijan.²⁸ Kako navodi Ilija Velev, ono što treba imati na umu prilikom razmatranja vjerodostojnosti ovih izvora je da su prilagođavani crkveno-političkim interesima Bizanta u periodu kada je trebalo povratiti politički protektorat u Makedoniji nakon propasti Samuilovog slavenskog carstva.²⁹

Korisne informacije za rad iz političke i kulturno-vjerske historije perioda kojeg obrađujemo sadrži bibliografija *A history of the first Bulgarian Empire* britanskog historičara i putopisca Stevena Runcimana.³⁰

Dalji tok rada bavi se fenomenom glagoljice u Hrvatskoj i Dalmaciji vezanoj za narodni jezik i domaće svećenstvo koje je njome vršilo bogoslužje. Historiografija obično uzima 10. stoljeće za početak hrvatske glagoljice, na osnovu reskripta pape Ivana X i splitskih sabora iz 925. i 928. povodom spora između tzv. latinaša i glagoljaša te sabora iz 1060. godine i reskripta pape

²⁶ F. Curta, *Southeastern Europe in Middle Age 500-1250.*, 113-179., 191-350.

²⁷ Stjepan Antoljak, Kliment Ohridski osnivač prvoga našega slavenskoga skriptorija i biblioteke na Balkanu (Ilirskome poluotoku), *Slovo* 41-43 (1991-'93), Skopje, 1989., 305.

²⁸²⁸ Ilija Velev, Kliment Ohridski utemeljivač makedonske duhovne i kulturne tradicije, *Matica*, br. 68, Podgorica, 2016., 382.

²⁹ Isto, 383.

³⁰ Steven Runciman, *A history of the first Bulgarian Empire*, London, 1930, The edition first time published in 2018., by Lulu, 99-261.

Aleksandra II. Sačuvani su u historiji splitske nadbiskupije *Historia Salonitana* arhiđakona Tome pisanoj polovinom 13. stoljeća, gdje se kao protivnik slavenske liturgije, zalaže za zabranu slavenske liturgije pozivajući se između ostalog na pređašnje papine poslanice.³¹ Odluke sabora i papinskih poslanica detaljno nam donosi Ferdo Šišić u knjizi *Priručnik izvora hrvatske historije*.³² Raspravama na splitskim sinodima se uglavnom davao karakter početka narodne borbe za glagoljašku pismenost, iako kritičkim sagledavanjem izvora uviđamo da je osnovni cilj bio stavljanje ninske biskupije pod jurisdikciju Splita.

Osvrnut ćemo se kratko i na pismo pape Inocentija IV senjskom biskupu Filipu datiranog 29. marta 1248. godine. Ono predstavlja značajan izvor za položaj glagoljskog bogoslužja i novonastali odnos rimske crkve prema njemu.³³

Manjak izvora prvobitne pismenosti Bosne i Huma nas tjera na hipotetski pristup problemu. Ovo područje karakteriše prisutnost oba slavenska pisma. Nalazeći uporište u činjenici glagoljskog bivstovanja i geografskom položaju ovog područja, tekst će u poglavlju zastupati tezu o prisutnosti i uskoj povezanosti ćirilo-metodske misije i njihovih učenika s Bosnom i Humom, baziranoj na izvorima koji naslućuju takvo nešto. Tragovi njihovog naslijeđa će se tražiti u Crkvi bosanskoj i samostanima čije postojanje izvori potvrđuju na području Bosne u drugoj polovici 9. stoljeća. Mnogi historičari su insistirali na njihovoj povezanosti, u čemu je prednjačio Jaroslav Šidak koji je obradio Crkvu bosansku u znanstvenom članku *Heretička Crkva bosanska*.³⁴ Ukratko će se dati prikaz najstarijih pronađenih spomenika slavenske pismenosti ovih oblasti.

Pisane i epigrafske spomenike kao izvore glagoljske i ćirilske pismenosti Bosne i Huma nam donosi Vojislav Bogićević u knjizi *Pismenost u Bosni i Hercegovini* gdje prezentira filološko-paleografsku analizu naučnika koji su ih proučavali te doprinijeli njihovom dešifrovanju i pripadnosti određenom pismu ili redakciji.³⁵ Tu su i *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog jezika* Herte Kune.³⁶

³¹ Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1914., 233.; J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 35-36.

³² F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, 213-216., 233-238.

³³ Miroslav Glavičić, *Pismo pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu u tiskanim izdanjima i historiografiji*, *Senj. zb.* 41, 159-184 (2014.); Mile Bogović, *Senjska glagoljska baština*, *Senj. zb.*, 35, *Senj*, 11-26 (2008).

³⁴ Jaroslav Šidak, *Heretička Crkva bosanska*, *Slovo*, No. 27, Zagreb, 1978, 149-182.

³⁵ Вojислав Богићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини, од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1975., 18-35.

³⁶ Herta Kuna, *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog jezika*, Zenica, 1973., 89-102.

Veliku pažnju ćirilometodskom utjecaju na bosansku pismenost posvetio je Muhamed Hadžijahić u *Povijesti Bosne u 9. i 10. stoljeću*, iznoseći veoma zanimljivo i osvježavajuće viđenje ovog problema. Knjiga donosi drugačiji pristup u sagledavanju perioda pokršćavanja Bosne.

Treći i četvrti dio rada pisan je pomoću literature čiji autori su na osnovu kanonskih spisa analizirali porijeklo, karakteristike i naziv staroslavenskoga jezika, oba slavenska pisma, njihove temelje, autorstvo i prvenstvo pisma. Pregled najznačajnijih mišljenja u naučnoj literaturi koja se bavila staroslavenskim jezikom i pismom nalazimo kod slavista J. Hamma u *Staroslavenskoj gramatici*, lingvista Stjepana Damjanovića u *Staroslavenskom jeziku* i Svetozara Nikolića u *Staroslovenskom jeziku I i II*; a isti nam donose i popis staroslavenskih kanonskih spomenika.³⁷ Oni iscrpno analiziraju historijat proučavanja staroslavenskog jezika i pisma nakon čega iznose svoje zaključke.

Zanimanje za staroslavenski jezik i pismenost dobilo je ogroman zamah polovinom 19. stoljeća pojavom panslavističke ideje. Razumljivo da su u zanosu romantičarske ideje panslavizma nastali mnogi nenaučni radovi. Obradili smo mišljenja starijih slavista, filologa i paleografa, kao i noviju historigrafiju kojoj je pronalazak novih izvora pomogao da oblikuje stavove koji su danas uglavnom prihvaćeni u nauci, a neki donose nove aspekte koji daju mogućnost za dalja istraživanja. Tu se prije svega misli na neka endogena polazišta autora u nastajanju glagoljice.³⁸

Izazov koji se nametnuo bio je periodizacija staroslavenske književnosti iz čijeg temelja su se razvile kasnije srednjovjekovne slavenske književnosti sa svojim specifičnostima. Periodizacija, kao i različita tumačenja teritorijalno-plemenskog temelja, funkcije i osobina prvog slavenskog književnog jezika proizvela su različite nazive, da bi nakon usklađivanja rješenja navedene problematike, naziv *staroslavenski jezik*, učvrstio svoje mjesto u nauci.

Najveće kontroverze je izazvalo pitanje prvenstva između dva slavenska pisma glagoljice i ćirilice. Kako pronađeni izvori nisu bili ključni faktor za određivanje veće starosti jednog ili drugog pisma, pitanje prvenstva je obrađeno komparativnom analizom autorstva oba pisma, porijekla, grafije i sistema, azbučnog reda i brojne vrijednosti slova te rasprostranjenosti spomenika dva pisma.

³⁷ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 6-28., 50-60., Stjepan Damjanović, *Staroslavenski jezik*, Hrvatska Sveučilišna Naklada, Zagreb, 2003, 9-46., Светозар Николић, *Старословенски језик I*, Требник, Београд, 1997., 8-27.

³⁸ S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 33-34.

I ĆIRILOMETODSKA MISIJA

Konstantin-Ćiril i Metod - život i djelovanje prije stvaranja slavenskog pisma

Razumijevanje slavenske pismenosti, njenog nastanka i širenja, neodvojivi su od razumijevanja života i rada solunske braće Konstantina-Ćirila i Metoda. Posvećenost nauci i vjeri, požrtvovanost braće i talent mlađeg brata Konstantina koji je doveo do nastanka slavenskog pisma, dopunjavalo je iskustvo i sposobnost u obavljanju svjetovnih i crkvenih poslova starijeg brata. Bez ovih vrlina, pitanje je da li bi i kako prošao jedan takav poduhvat koji im je historija namijenila.

Otac Lav je bio drungarij pod strategom³⁹, "plemenita roda", izuzetno pobožan kako i dolikuje istaknutim ličnostima toga vremena. Metod je rođen 815. godine, a Konstantin 826. ili 827. godine u gradu Solunu.⁴⁰ Njegovu okolinu, a manjinski i sam grad, već su otprije naselili Slaveni čime je stvorena njihova neraskidiva veza sa slavim primorskim trgovačkim gradom.

O ranoj Metodovoj mladosti izvori nam ne daju mnogo podataka. Saznajemo da se isticao stasitom pojavom, govorništvom i darom za pravne nauke koje je studirao u rodnom Solunu, pod brižnom očevom prismotrom, nadajući se državnoj službi po završetku. Pročulo se o njemu na dvoru pa je ubrzo dobio na upravu jednu slavensku kneževinu u kojoj je proveo više godina. Pretpostavlja se da je riječ o kneževini oko rijeke Strumice u Bugarskoj. Tu je dobro naučio slavenski jezik. Kako nam prenosi žitije, nakon upravljanja više godina, videći "ovozemaljske" meteže, osjetivši prazninu, napustio je funkciju. Godine 840. odlazi u Bitiniju, istočno od Mramornog mora, gdje su otprije postojala slavenska naselja.

Prva saznanja Konstantinove učenosti potječu još iz djetinjstva, gdje se navodi da je učio napamet knjige svetoga Grigorija Bogoslova te mu ispisao pohvalu. Vijest o njegovom talentu ubrzo se pročula do bizantskog dvora. Carica Teodora, koja je vladala umjesto maloljetnog sina Mihajla, dovodi ga u Carigrad preko svog logoteta Teoktista, gdje je učio zajedno s njenim sinom Mihajlom. Osim izuzetnom vještinom, isticao se i marljivošću. Kao i brat, pokazuje svoju duhovnu stranu, "onozemaljsku", što mu podiže ugled na carigradskom univerzitetu. Iz njegovih odgovora na upite logoteta o tome šta je filozofija, Đorđe Trifunović vidi spregu helenskog i kršćanskog

³⁹ Drungarij pod strategom je označavao bizantskog vojnog zapovjednika neposredno podčinjenog zapovjedniku vojne oblasti - teme. (J. Hamm, Starsolavenska gramatika, 29.)

⁴⁰ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 23.

nauka koja je obilježila nauku carigradskog univerziteta Konstantinovog vremena. Zasigurno je tako oblikovana nauka utjecala na Konstantinovo učenje. To nam potvrđuju rasprave s Agarenima, gdje je helenski utjecaj očit.⁴¹ Kada mu je logotet nudio zlato, svoju pokćerku i napredak u državnim poslovima, Konstantin je odbijao ističući da ga iznad svega zanima učenje i "pradjedovska"⁴² čast, dostojanstvo i ugled, što mu je podiglo ugled na dvoru. Time je nagovijestio svoje duhovno opredjeljenje koje će slijediti do smrti, neprestano dolazeći u sukob sa svjetovnim autoritetima.

Uvidjevši posvećenost učenju dodjeljuju mu službu bibliotekara kod patrijarha u Svetoj Sofiji. Međutim, kao da mu to ne bi dovoljno, odlazi na Bosfor gdje se potajno sakrivao u manastiru. Nakon povratka, čini se nevoljkog, prihvaća da preuzme katedru i predaje filozofiju. Sklonost ka meditiranju i odbacivanje poslova koje su mu nudili govori o karakteru Konstantinove ličnosti, koji kao da je čeznuo da stvori nešto vječno kao što je stvaranje novog pisma, kojim će podariti jednom cijelom narodu pismenost i Kristovo propovijedanje na vlastitom jeziku. No prije toga čekali su ga drugi zadaci.

Poslan je u misiju Agarenima (Saracenima) u odbranu "svetog trojstva", gdje ih po žitiju pobjeđuje u raspravi. Čini se da se radi o pravdanju zbog odbijanja davanja danku nakon bizantsko-arapskih ratova⁴³ i da je izaslanstvo imalo opsežniji cilj; dok je Konstantin bio dio izaslanstva, a vjerska rasprava je imala sporednu ulogu. M. Lacko smatra da je životopisac pre naglašavao ulogu samog Konstantina, s čime se nije teško složiti, ako uzmemo u obzir status sveca kojeg je uživao kod autora životopisa. Nakon povratka ponovno se upućuje na Olimp, gdje je sa svojim bratom Metodom živio u samoći, čitajući i razmišljajući. Postoje pretpostavke da se braći možda već ovdje javila ideja o stvaranju pisma na slavenskom jeziku.

Nije dugo prošlo, a na dvor je stiglo novo poslanstvo od Hazara. Iako se u žitijama, slično kao u slučaju s ostalim misijama i ovoj daje vjerski karakter, ciljevi su bili složeniji. Konstantin i Metod bili su dio izaslanstva, prvi kao izvrstan teolog, obzirom da su se u duhu vremena po pravilu vodile i teološke rasprave između ostalih, a stariji brat kao iskusan i vješt u svjetovnim stvarima. Na putu

⁴¹ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 24-25.

⁴² Ovdje Konstantin misli na čast i ugled koji je imao Adam prije grijeha. Svoju žudnju za "pradjedovskim" vrlinama, on propovijeda i tokom svoje misije Hazarima, (Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 54, 73.)

⁴³ U šestoj glavi *Žitija Ćirila*, u raspravi s Agarenima, vodi se polemika o razlozima bizantskog odbijanja davanja dukata Agarenima (Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 63-64.)

Hazarima prvo su stigli u Herson. Vijesti koje imamo iz toga perioda su veoma bitne za našu temu. Naime, doznajemo da je Konstantin tu naučio židovski i kako piše uspio da "prevede osam dijelova gramatike"⁴⁴ Našao je evanđelje i psaltir pisane ruskim⁴⁵, a onda i čovjeka koji je govorio taj jezik i objasnio ga Konstantinu, koji ga je po predaji savladao. Kasnije je u Svetoj Sofiji preveo židovske i samarićanske stihove s jedne čaše, što potvrđuje prethodne navode. Upoznavanje s ova dva pisma nam je bitno kada budemo analizirali kako je nastalo prvo slavensko pismo u kontekstu utjecaja na nastanak pojedinih grafema, s kojima su naučnici imali problema da im odrede porijeklo.

Boravak u Hersonu donio je Konstantinu još jedno blago, a to je pronalazak kostiju svetog Klementa. O tome nam, uz kratki spomen u *ŽK*⁴⁶, opširnije govori *Talijansko žitije* i "Govor za prijenos kostiju sv. Klementa".⁴⁷ Naime, iskopao je u moru kosti za koje je smatrao da su mošti trećeg nasljednika svetog Petra, koji je po predaji umro u Hersonu mučeničkom smrću. One su mu u njegovim budućim misijama bile duhovna zaštita. Noseći ih sa sobom spasio se mnogih nevolja i uvećao ugled kod vjerskih autoriteta.

Godine 862. stiže poslanstvo u Carigrad. Poslanstvo dolazi "s drugog kraja svijeta", od moravskog kneza Rastislava, a prima ga car Mihajlo. Ono je označilo početak još jedne misije, ali ovaj put misije koja je značila prekretnicu u životu solunske braće, a posebno životu slavenskih naroda; misije koja je označila početak stvaranja jedne nove kulture. Iznjedrila je novo pismo u moru postojećih. Stvoreni su preduslovi za početak nove pismenosti, odnosno slavenske književnosti.

Društveno-politički odnosi u Evropi koji su prethodili moravskoj misiji

Dva najmoćnija carstva u Evropi neposredno prije misije, bila su Franačko na zapadu i Bizantsko na istoku. Jačanje Franačke države dobilo je novi zamah za vrijeme kralja Pipina od 7. stoljeća, posebno nakon savezništva s papom, što je u konačnici dovelo do crkvene podjele u kršćanskom svijetu. Dugogdišnji dogmatski sukobi u Bizantskom Carstvu još od pojedinih

⁴⁴ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 68.

⁴⁵ Naučnici u ovim izvorima vide gotski jezik. (J. Hamm. Staroslavenska gramatika, 51; С. Николић, Старословенски језик I, 10).

⁴⁶ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 69.

⁴⁷ M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 2, 15.

odredaba kvinisekstuma,⁴⁸ monoteletizma, pa do ikonoklastičke borbe, udaljavali su rimsku crkvu od carske vlasti u Carigradu. Kuliminiralo je padom Ravene pod Langobarde, nakon čega je papa vidio pogodnijeg zaštitnika u Franačkom kraljevstvu. Jačanje novih zaštitnika crkve svetog Petra raslo je za vrijeme vladavine Karla Velikog, teritorijalnim proširenjima na Bavarsku, pokrštačenjem i priključenjem Saske i Langobarskog kraljevstva te proširenjem na račun Slavena na istoku i uništenjem Avarskog kraljevstva. Time Karlovo carstvo postaje najveća sila tadašnjeg kršćanskog svijeta. Vrhunac je krunidba Karla Velikog u crkvi svetog Petra u Rimu 800. godine.⁴⁹ Bizantsko Carstvo je isključeno kao sila na zapadu, a rimska crkva gubi autoritet na istoku. Suprotno od tadašnjeg uvriježenog shvaćanja u kršćanskom svijetu o mogućnosti postojanja samo jednog carstva i samo jedne crkve, u stvarnosti su od tada postojala dva carstva, religijski podijeljena na rimsku crkvu i carigradsku patrijaršiju. Ni izgladene ikonoklastičke nesuglasice nisu vratile rimsku crkvu u zagrljaj Bizanta.

Ipak, konačno rješenje ikonoklastičkih nesuglasica bilo je preduvjet za kulturni razvoj Bizantskog Carstva te dalo snagu carigradskoj patrijaršiji da se suprostavi univerzalizmu rimske crkve. Politički i kulturni napredak počeo je vladavinom mladog cara Mihajla III, ne toliko zbog samog cara, koliko zbog cezara Barde i Focija, koji je 858. godine postavljen za carigradskog patrijarha.

Prve čarke između Focija i pape Nikole I su izbile nakon bezuspješnog pokušaja pape da vrati Kalabriju i Ilirik pod crkvenu vlast Rima. Uskoro je Focije upleten u spor s Ignacijem pod izgovorom nekanonskog ustoličenja. Koncil je donio presudu u korist Focija, čiji je izbor potvrđen 861. godine. U spor se upetljao papa koji je stao na stranu Ignacija, proglašivši Focija smijenjenim 863. godine. Postavivši se za vrhovnog sudiju u crkvenim pitanjima, ispostavio će se da je papa podcijenio snagu carigradske patrijaršije. Focije je započeo borbu s papom, suprotstavljajući borbu carigradske patrijaršije za samostalnost univerzalnim pretenzijama Rima.

Takav odnos snaga između dvije crkve i dva carstva umnogome je odredio kristijanizaciju i prosvjećenje slavenskih naroda. Prilike i duh ondašnje Evrope odavali su nam sliku u kojoj je borba između dva najmoćnija carstva tog vremena, Bizantskog i Franačkog, ujedno značila i borbu dva crkvena centra moći. U moru slavenskih državnica-sklavinija kojima su vladali više ili manje

⁴⁸ Justinijan II donio je niz zakona za svoje vladavine koji su grupno nazvani odredbe Kvinisekstuma, a sukob s papom su izazvale one odredbe koje se tiču dopuštanja svećeničkih brakova i izričito odbacivanje rimskog posta subotom. (G. Ostrogorski, Povijest Bizanta 324.-1453., 81.).

⁴⁹ Isto, 110.

zavisni vladari, vidjeli su prostor na koji je trebalo proširiti utjecaj. Sredstvom kolonizacije smatrali su i jedni i drugi pokrštavanje te širenje pisma i jezika. S druge strane, pojedine slavenske državnice priliku za veću samostalnost su našle u uspješnom balansiranju između dvije sile. Najpogodnije tlo je bilo na područjima gdje su se interesi dvije crkve sudarali ili na onim još nepokrštenim, odnosno na kojima se nije ustoličila jaka svećenička organizacija. Šansu da povрати svoju političku moć Bizant je tražio u pokrštavanju južnih i istočnih Slavena.

Sredinom 9. stoljeća Rusi se pojavljuju na Crnom moru, krstare i gusare te vode trgovinu s Grcima, o čemu imamo zapise kod grčkih suvremenika. Godine 860. napadaju Carigrad, o čemu su sačuvane originalne propovijedi patrijarha Focija.⁵⁰ Nakon velikog napada, kojeg su se Bizantinci dugo sjećali, počinju odnosi s ruskom državom u nastanku; kreće intenzivno misionarsko djelovanje. U vezi s tim napadom vjerovatno je i spomenuta misija Hazarima u kojoj su učestvovali Konstantin i Metod. Osim nevolja s Rusima, stalnu prijetnju su predstavljali sve jači Bugari koji su često stupali u savezništvo s bizantskim neprijateljima. Upravo će savezništvo Bugara s Ljudevitom Njemačkim dovesti do napada Bizanta na Bugare 864. godine, što će u konačnici rezultirati porazom potonjih i pokrštavanjem bugarskog kana Borisa. Time počinje novo razdoblje u odnosima Bugarske i Bizanta.

Ipak, prvi slavenski knez koji je pokušao steći nezavisnost pojavio se na zapadu. Bio je to moravski knez Rastislav. Najiscrpnije izvore o Moravskoj, koji su bitni za ovaj rad, historičari crpe iz fuldenskih anala.

O kršćanstvu kod Moravljana prije ćirilo-metodske misije potvrđuju iskopavanja, način sahranjivanja, te vjerska terminologija. Tu su i književni dokazi - protestno pismo bavarskih biskupa upućeno u Rim, kojemu ćemo kasnije posvetiti više pažnje. Zatim *Frizinški listići*, sačuvani u kodeksu knjižnice u Minhenu, koji potječe iz 10. stoljeća. U njima su zabilježene neke molitve zapadnog obreda na slavenskom jeziku iz područja zapadnih Slavena. Također, izvori spominju posvećenje crkve u Nitri od strane salzburškog nadbiskupa Adalrama. Ne kazuju kada se tačno desilo, ali Jozef Cibulka je odredio 828. godinu.⁵¹

Moravska je prvi put spomenuta u izvorima 822. godine kao učesnik koncila u Frankfurtu.⁵² A ime Slovena (Slovaka) prvi put se spominje u staroslavenskim žitijama oko 862. godine. Prvi

⁵⁰ Алексеј Јелачић, Историја Русије, Талија издаваштво, Ниш, 1929., 10.

⁵¹ M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 2, 28.

⁵² M. Hetény-P. Ivanič, The Cyrillo-Methodian mission, 29; M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 2, 26.

poznati knez Slovaka-Slovena bio je Pribina i stolovao je u spomenutoj Nitri. U isto vrijeme knez Moravljana je bio Mojmir, koji je 836. godine zavladao i Nitrom, a Pribinu protjerao u Bavarsku gdje je potonji kršten. Nakon toga je dobio područnu kneževinu oko Blatnog jezera u Panoniji. Mojmirova proširena kneževina od tada se u izvorima naziva Velika Moravska.

Osjetivši opasnost, bavarski kralj Ljudevit Njemački je odlučio svrgnuti Mojmira, a na prijesto je doveo njegovog nećaka Rastislava. Izvora o prvim godinama njegove vladavine nema, a prvi put se spominje na crkvenom sinodu u Majncu 852. godine;⁵³ gdje se spominje franački plemić koji je oteo ženu nekog patricija i pobjegao na područje Moravske. Činjenica da se o tome raspravljalo na tako važnom događaju nam govori da već tada kralj Istočne Franačke Ljudevit II Njemački nije imao, ili je izgubio pravu političku moć nad Rastislavom. Spominje se da je nakon napada na Čehe iza 855., uspio uništiti dio Moravske, ali nije pobijedio Rastislava.⁵⁴ On je 858. godine postavio svog sina Karlomana za upravitelja u Istočnoj Bavarskoj, koji je stupio u savezništvo s moravskim knezom 861. godine. Ocu se nije svidjelo to savezništvo pa je poslao vojsku na sina, koji je na koncu priznao očevu vlast. Sljedeći korak je bila priprema za napad na Rastislava. Potražio je saveznika u Bugarima koji su u to doba vladali golemim područjem te na zapadu graničili s Velikom Moravskom. U nadi da će se uspjeti suprostaviti nadmoćnom neprijatelju, Rastislav se obratio Bizantu.

Poslanstvo kneza Rastislava bizantskom caru Mihajlu u kontekstu političkih interesa

U prethodnom poglavlju smo vidjeli politički i vjerski položaj Moravske i šarolike odnose koji su vladali na mapi Evrope. U takvoj konstelaciji snaga njen dalekovidni knez Rastislav se odlučio na iskorak. Znao je da punu samostalnost ne može postići ukoliko nema samostalnu crkvu. Njemačkim biskupima nije mogao vjerovati jer su radili u interesu njemačkih feudalaca, a podrivali njegovu nezavisnost. Na traženje pomoći su ga tjerale i okolnosti. Naime, napad od strane njemačkog kralja i Bugara prirodno ga je tjerao da pokuša naći saveznike koji bi mu pomogli. Kako god, poslanstva nisu zahtijevala samo puko savezništvo, već su sadržavala mnogo ozbiljnije zahtjeve.

⁵³ M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 2, 30.

⁵⁴ Fuldski ljetopisi (M. Hetény-P. Ivanič, The Cyrillo-Methodian mission, 30.); M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 2, 26.

Moravska je spadala pod jurisdikciju crkve u Rimu, stoga se prirodno prvo obratio papi. Godine 861. ili 862. poslao je poslanstvo papi Nikoli I., što zaključujemo iz pisma pape Hadrijana upućenog Rastislavu, Svatopulku i Kocelju 869. godine.⁵⁵ Iz pisma vidimo da je Rastislav imao dalekosežne planove o samostalnosti Moravske. Političku nezavisnost koju je postigao još 855. od njemačke države, želio je učvrstiti stvaranjem vlastite crkvene hijerarhije s vlastitim ili građanskim zakonom koji će se oslanjati na rimski ili carigradski.

Papa Nikola I očitno nije ispunio njegova očekivanja, obzirom da se Rastislav ubrzo obratio Carigradu. Postavlja se pitanje zašto papa nije odgovorio onako kako je ovaj očekivao. Očito da je papa smatrao zahtjev preozbiljnim i da je procijenio da nije vrijeme zamjeriti se njemačkoj državi i crkvenoj hijerarhiji. Ne treba zanemariti ni malu mogućnost da su se u Rimu nalazili takvi svećenici koji su dobro poznavali slavenski jezik. S druge strane Rastislava je savez Njemačke države s Bugarima u napadu na Veliku Moravsku prisilio da se obrati Bizantu, drugom crkvenom autoritetu u Evropi, koji nije imao jurisdikciju nad njegovom zemljom. Osim toga, mogao je pretpostaviti da tamo ima svećenika koji poznaju slavenski jezik, što bi mu pomoglo da ostvari svoj dalekosežni cilj.

Godine 862. uputio je poslanstvo bizantskom caru Mihajlu.⁵⁶ Analizirajući poruku koja nam je prenijeta u *Žitiju Ćirilovu* i *Žitiju Metodovu*⁵⁷ možemo izvesti nekoliko zaključaka o suštini Rastislavlovog nauma. Ona nam govori i to da su Moravljani kristijanizirani i da se služba odvija na jeziku koji oni ne razumiju. Navodi da su im i prije dolazili razni kršćanski misionari (Nijemci, Grci, Talijana), ali da su ih učili različito i da ih nisu razumjeli. Čime implicira da trebaju službu na svom jeziku koju bi razumjeli. Dalje, on traži učitelja koji bi im ispovijedao vjeru na njihovom vlastitom slavenskom jeziku. Iako su razlozi koje navodi vjerske prirode, očitno je da imaju dublju političku pozadinu. Naime, hvaleći bizantski zakon, on traži da se i njima uvede "dobar zakon", što govori da je računao i na uspostavu vlastite svjetovne hijerarhije. Tako bi se otrgnuo iz kandži njemačke države i stekao samostalnost uz zaštitu Bizantskog Carstva.

Bizantu je Moravska bila bezopasna i nije ga se puno ticala, ali ga se itekako ticala rimska crkva i njemačko carstvo s kojima je odavno bio u sukobu. Vidio je priliku za širenje utjecaja u

⁵⁵ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Ђирило и Методије, 157; J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 31; M. Lacko, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod* 4, 29; T. Nótári, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 102.

⁵⁶ U *Žitiju Metodovu*, spominje se i Svatopluk uz Rastislava (Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Ђирило и Методије, 155).

⁵⁷ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Ђирило и Методије, 100., 155.

"zapadne" zemlje na račun njemačkog carstva i rimske crkve. Odnos države i crkve treba shvatiti u kontekstu vremena, u kojemu je crkva stajala uz vlast, a povremeni sukobi između svjetovnih i duhovnih vladara nisu utjecali na suštinu društvenih odnosa. Da je situacija na dvoru shvaćena ozbiljno govori i to što su zadatak dodijeliliiskusnim Ćirilu i Metodu, koji su iza sebe imali uspješne misije i uz to dobro poznavali slavenski jezik i kulturu.

Ipak, ova misija bila je u mnogočemu drugačija od njihovih prethodnih. Ona je imala dati civilizaciji nešto sasvim novo - pismo jednom cijelom narodu i vjersku službu na slavenskom jeziku. Stvorila je uslove koji će dovesti do stvaranja prve samostalne slavenske nadbiskupije i prvog slavenskog zakona - Zakon sudnyj ljudem.⁵⁸ Sa kršćanskog (teološkog) gledišta služba na slavenskom pismu uvela je Slavene u zajednicu evropskih kršćanskih naroda, a Ćiril je postao suzaštitnik kršćana u Evropi.

Početak slavenske pismenosti – Ćirilometodska misija

Pismenost kod Slavena zasigurno je postojala i prije stvaranja njihovog vlastitog pisma. Teško je pretpostaviti da nisu pokušali pisati neke riječi ili zapise slovima naroda u sredinama gdje su živjeli. Svakodnevni odnosi, trgovački, vojni i drugi, morali su utjecati na takve pokušaje. Tako crnorizac Hrabar, kaluđer koji je živio krajem 9. i početkom 10. stoljeća u traktatu "O pismenima" pisanom u istočnoj Bugarskoj, potvrđuje pisanje grčkim i rimskim pismenima bez uređenja.⁵⁹ Najstariji spomenik slavenskog jezika, tzv. Frizinški listići, kamena krstionica s kraja 9. i početka 10. stoljeća, pisan je latinskim pismom.⁶⁰

Međutim Slaveni nisu imali vlastito pismo u sustavnom obliku, s uređenom azbukom, prije Konstantinovog poduhvata. Potvrdu za to imamo u razgovoru Konstantina i cara koji nam prenosi Ćirilovo i Metodovo žitije gdje se spominje i to da je Konstantin-Ćiril sastavljač slavenskog pisma.⁶¹ Isto nalazimo u Hrabrovom traktatu koji govori da je Ćiril sastavio slova i preveo knjige zajedno s Metodom te da se to desilo u vrijeme "Mhajla cara grčkoga i Borisa kneza bugarskoga i

⁵⁸ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 169.

⁵⁹ J. Hamm, Staroslavenska gramatika, 36-37; Matija Major Ziljski, Sveta brata Ćiril i Metod, slavjanska apostola i osnivatelja slovstva slavjanskoga, tisućlétni spomén na leto 863., V zlatnom Pragu, knjigopečatnja K. Seyfrieda, troškom spisovateljevima, 1864., 112.

⁶⁰ J. Hamm, Staroslavenska gramatika, 6.

⁶¹ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 101., 156.

Rastislava kneza moravskoga i kneza Kocelja blatenskoga leta od stvorenja svega svijeta 6360."⁶² Po carigradskom računanju to bi značilo da je Konstantin počeo sastavljati azbuku i pisati prijevode 855. godine, a po aleksandrinском računjanju dobiva se 863. godina, koja se može uzeti za približno tačnu; a približnu godinu, 862., je odredio i prof. Zlatarski na osnovu jednog mlađeg bugarskog rukopisa.⁶³

Prihvaćanjem novog zadatka koji im je dodijeljen solunska braća su počela sa pripremama za misiju. Saznavši da Moravljani nemaju pismo i knjige na svom jeziku, Konstantin se povukao sa svojim bratom i nekoliko pomoćnika u osamu i započeo iznalaženje slova za slavenske glasove kako bi stvorio pismo na jeziku koji razumiju. Imena nekih pomoćnika su nam poznata: Kliment Ohridski, Naum, Angelarij, Sava, Lavrentije i Konstantin Preslavski. Za neke od njih je veoma moguće da su slavenskog porijekla. Neki naučnici vide tu mogućnost u *Žitiju Klimentovom*, u kojemu se spominje da je on još u mladosti poznao Metoda, vjerovatno dok je Metod bio upravnik slavenske kneževine oko rijeke Strumice.

Nakon mukotrpnog rada, za nešto više od godinu dana, Konstantin je sastavio prvu slavensku azbuku. Zatim je preveo najvažnije vjerske knjige koje su im bile potrebne za crkvenu službu.⁶⁴ U razmatranju navoda iz žitija slavisti uglavnom smatraju da su to bili najvažniji dijelovi Biblije, koji su bili potrebni za propovijedanje vjere u Moravskoj. Sasvim opravdano se pretpostavlja da je Konstantin pripremao misiju među Slavenima mnogo prije Rastislavovog poslanstva. Pošto je teško povjerovati da je za tako kratko vrijeme mogao stvoriti novo pismo.⁶⁵ Moguće da je bilo pojedinih misionara i sa istoka i sa zapada koji su pokušavali pisati narodni jezik na slavenskim pismenima te da su obrazovali sloj slavenskih đaka. Takvu tezu, recimo, zastupa slavist Vjekoslav Štefanić.⁶⁶

Prvi prijevodi s grčkog na slavenski označili su početak slavenske pismenosti odnosno slavenske književnosti. Stvoreni su uslovi za misiju koja će upoznati Moravljane sa pismom

⁶² J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 37; M. Ziljski, *Sveta brata Ciril i Metod, slavjanska apostola i osnivač slovnstva slavjanskoga*, 113-114.

⁶³ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 37.

⁶⁴ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 101., 169.

⁶⁵ A. S. Seljišćev pretpostavlja da se Konstantin već ranije interesovao pitanjem stvaranja slavenske pismenosti za Slavene u Bizantu i susjednoj Bugarskoj. S. Damjanović iznosi pretpostavku da se to moglo desiti na Olimpu nakon misije Saracenicima. Pogotovo što se tamo već desetljeće nalazio Metod, bivši knez slavenske pokrajine, uz redovnike iz zemalja u kojima se liturgija služila na vlastitom jeziku. /Halid Bulić, *Zar sunce ne sije svima?* (povodom 1150. godišnjice moravsko-panonske misije), *Lingvazin, Magazin za jezik i književnost*, Broj I/3, Tuzla, 2013., 5/.

⁶⁶ Vjekoslav Štefanić, *Tisuću i sto godina od moravske misije*, Zagreb, 1963, 8.

namijenjenim Slavenima i razviti prvu slavensku književnost. Misija je svakako bila revolucionarna, nasuprot dotadašnjim misijama među Slavenima.

O smjeru kojim su se solunska braća sa svojim učenicima uputila nemamo pouzdanih informacija. Pretpostavlja se da su išli starom rimskom cestom, a onda prešli Dunav kod Komrena. Spominje se mogućnost prolaska kroz Nitru. Ne zna se pouzdano ni mjesto Rastislavovog sjedišta gdje su primljeni, ali bi moralo biti negdje uz Moravu.

Spomenuti ćemo i to da u historiografiji postoji ideja smještaja Velike Moravske u prostor južno od Dunava, preciznije u oblast istoimene rijeke Morave u Srbiji. Tezu je 1971. godine obradio u svojoj knjizi američki historičar mađarsko-poljskih korijena, Imre Boba.⁶⁷ Mnoge rasprave su vođene na tu temu, ali su one uglavnom poprimile nacionalni ideološki karakter. Kratak osvrt na lokaciju Velike Moravske koju je zagovarao Imre Boba našli smo i kod Florin Curta, koji detaljno pobija njegovu tezu.⁶⁸

Žitije Konstantinovo nam govori kako je Rastislav misionare primio s velikim počastima,⁶⁹ dok *Talijansko žitije* opisuje pozitivno raspoloženje naroda u Moravskoj.⁷⁰ Razlike u jeziku moravskih i Slavena iz Soluna i okolice su postojale, ali očito nisu bile tolike da predstavljaju prepreku jeziku vještom Konstantinu i njegovom bratu Metodu. Dolaskom u Moravsku počinje njihova prosvjetiteljska⁷¹ djelatnost i nastavak Ćirilove prevodilačke djelatnosti.⁷²

Primarni zadatak misije je bio uvođenje slavenskog jezika u liturgiju i podučavanje domaćih svećenika na slavenskom pismu da bi nastavili njihovo djelo. To bi omogućilo učvršćivanje i širenje kršćanstva kod Moravljana i na druge Slavene, što je bio prioritetni cilj solunske braće. Sigurno da je domaće bogoslužje narodu približilo novu vjeru, koja im se činila nerazumljivom na jeziku koji ne poznaju. Pored toga, Moravljani su u njemačkom svećenstvu vidjeli sredstvo ugnjetavanja, stoga i ne čude brojni paganski obredi koji su bili živi u to vrijeme.

Ćiril i Metod donose jednu novu paradigmu misijskog djelovanja. Narodu obuhvaćenom misijom nisu nametali svoju kulturu, već su kao izvrsni poznavatelji slavenske kulture radili na

⁶⁷ István Petrovics, Imre Boba i pitanje Velike Moravske, *Scrinia slavonica* 8, Segedin, 2008., 563-575.

⁶⁸ F. Curta, *Southeastern Europe in Middle Age 500-1250*, 126-134.

⁶⁹ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 103.

⁷⁰ M. Lacko, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod* 3, 16.

⁷¹ U 9. stoljeću riječ prosvjeta ima značenje pokršćavanja i obrazovanja u širem smislu. /P. H. Ilievski, Просветната програма на св Климент Охридски, Климент Охридски и улогата на Охридската книжевна школа во развитокот на словенската просвета. Материјални од научен собир одржан во Охрид од 25. до 27. септември, 1986. година, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 1989, *Slovo* 41-43 (1991-'93), 305/.

⁷² Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 103.

uspostavi kršćanske kulture na slavenskom jeziku i pismu s ciljem njenog uspješnog i bržeg širenja među slavenskim narodima.⁷³ U shvaćanju važnosti liturgije na domaćem jeziku za kršćanstvo Ćiril su nesumnjivo pomogle misije u istočne zemlje, gdje je iz vlastitog iskustva imao priliku vidjeti i čuti da istočni narodi imaju liturgiju na svom jeziku. U odbrani slavenske liturgije od trojezičnika u Veneciji, on ih nabraja, pravdajući ispravnost razumijevanja bogoslužja citatima iz Biblije.⁷⁴

Moglo se pretpostaviti da će uvođenje "novog" jezika u kršćanstvo na zapadu izazvati otpor lokalnog postojećeg svećenstva, ne samo što je u zapadnoj crkvi bila zabranjena služba na narodnim jezicima, već prvenstveno zbog opasnosti kojom bi stvaranje nove biskupije ugrozilo interese postojećeg svećenstva. Otuda su novi misionari dočekani neprijateljski od strane njemačkih biskupa koji su isticali pravo na misionarstvo u moravskoj zemlji, pozivajući se na dotadašnji (stari) zakon.⁷⁵ Osim toga, osporavali su vjersku službu na slavenskom jeziku shodno dotadašnjoj praksi.

Za uvođenje slavenskog bogoslužja, Ćiril i Metod su morali dobiti odobrenje crkvenih vlasti. Od bizantskog cara i carigradskog patrijarha su imali još prije polaska, ali Moravska je spadala pod jurisdikciju rimske crkve, od koje ga je tek trebalo dobiti.

Teolozi su se bavili pitanjem koji obred su služili solunska braća u Moravskoj, zapadni ili istočni. Odlazak u Rim po odobrenje slavenske službe od pape, katolički ideološki naučnici vide želju da pokažu privrženost zapadnom obredu. U izvorima nema govora o obredu, zapadnom ili istočnom. Oni nam iznose jedino rasprave oko prava na slavenski jezik u liturgiji i optužbe za krivovjerje. Stoga smatramo da braća obredu nisu davali primarnu ulogu, a davanje važnosti tom pitanju je tek plod kasnije želje da se slavenska liturgija smjesti u ovu ili onu ideološku sferu. Moguće da se napočetku obred vršio po istočnom običaju (kako su mislili stariji naučnici), a nakon povratka iz Rima, obzirom na papino odobrenje slavenske službe, izvjestan je zapadni obred. Pozivajući se na *Kijevske listiće*, neki su skloni tvrditi da je zapadni obred bio od početka. Nećemo

⁷³ "Sveti Konstantin Ćiril i Metod na prostore Moravske i Panonije dolaze upravo s ciljem uspostave kršćanske kulture i redovite crkvene hijerarhije, a uz novo pismo, jezik i liturgijske knjige, sa sobom donose i novu paradigmu misijskog djelovanja, temeljenu na izvrsnom poznavanju kulture, političkih odnosa te diplomatske domišljatosti, s ciljem uspostave jedinstva slavenskih naroda s rimskom Crkvom." (Silvio Koščak-Kristijan Kuhar, *Rimski prvosvećenici u vrijeme ćirilometodske misije, Roman Pontiffs in the Time of Cyrillo-Methodian Mission*, Konstantinove Listy 10/2, Zagreb, (2017), pp. 43 – 61).

⁷⁴ Isto, 105-111.

⁷⁵ Na koncilu u Regensburgu 870. godine Metod je optužen da je povrijedio teritorijalno pravo salzburške jurisdikcije na Panoniju, koje je ona, po optužnici polagala već preko sedamdeset godina. Povodom suđenja je napisan *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, kao optužnica. (T. Nótári, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 105-106).

se ovdje baviti obrednim pitanjima da ne bi izašli iz okvira zadane teme. Naše viđenje ovog problema ide u smjeru koji nema veze s nesuglasticama između dva obreda. Odlazak u Rim vidimo kao želju da se posveti slavensko svećenstvo i odobri bogoslužje na slavenskom jeziku, što je kako ćemo vidjeti i urađeno. Motivi su svakako bili različiti, što svete stolice, što moravskog kneza i samih misionara.

U međuvremenu je u Moravskoj izbio novi rat 864. godine, u kojemu je Rastislav poražen kod grada Devín (Dovína). Sklopio je primirje i obavezao se na vjernost njemačkom kralju.⁷⁶ To dovodi do povratka njemačkih misionara, a solunska braća, sa svojim učenicima, su se morali povući nakratko, vjerovatno u neki samostan.

Slavenski misionari u Rimu i razvoj političkih prilika u korist slavenske crkve

Dva važna cilja misionarskog djelovanja u Moravskoj, prije polaska u Rim, bila su ispunjena; služenje liturgije na slavenskom jeziku i pouka učenika koji su spremni za obavljanje svećeničke liturgije na slavenskom jeziku. Nakon četrdeset mjeseci provedenih u Moravskoj, krenula su braća sa svojim učenicima u Rim, po njihovo posvećenje i suglasnost pape za slavensko bogoslužje.⁷⁷ Vjerovatno su ohrabreni pozivom samog pape, obzirom da se u žitiju Ćirilovu i Metodovu spominje da je poslao poslanstvo po njih.⁷⁸ Na putu u Rim svratili su kod panonskog kneza Kocelja, kojeg žitije spominju kao čovjeka ljubitelja knjige i naklonjena slavenskoj službi. Tu su se zadržali određeno vrijeme, da bi i Kocelj odlučio dati Konstantinu učenike iz svoje kneževine da ih uči slavenskom pismu.⁷⁹ Pretpostavlja se da su iz Koceljove države krenuli u ljeto 867. godine. Na putu u Rim došao je u Veneciju, gdje se spominju njegove rasprave s latinskim svećenicima s kojima se rasplamsao sukob oko jezika. Svećenici su se pozivali na dotadašnje pravo prema kojemu su za vjersku službu priznavali hebrejski, grčki i latinski; i otuda ih se u žitiju naziva trojezičnicima i pilatovcima.⁸⁰

⁷⁶ M. Hetény-P. Ivanič, *The Cyrillo-Methodian mission*, 31.

⁷⁷ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 105.

⁷⁸ Isto, 111., 156.

⁷⁹ Isto, 105.

⁸⁰ Na tri kraka Kristova križa nalazio se natpis čiju je izradu naredio Pilat, na hebrejskom, latinskom i grčkom jeziku što su tumačili kao jedina tri dopuštena jezika u kršćanstvu. Ćiril ih je tako nazvao prema jednoj herezi.

Ozračje prema slavenskim misionarima u Rimu bilo je srdačno. Izvori nam svjedoče o svečanom dočeku zbog saznanja da sa sobom nose mošti svetog Klementa.⁸¹ Međutim razlozi su vjerovatno političke prirode i treba ih shvatiti u kontekstu perioda zaoštrenja odnosa između Rima i Carigrada.

Naime, godina 867. godina bila je izuzetno burna u odnosima rimske i carigradske crkve. Sukob patrijarha Focija i pape Nikole zamalo je doveo do otvorenog raskola. Pozadina sukoba su bile pretenzije na pravo jurisdikcije na području bivšeg Ilirika te onih zemalja koje su se tek kristijanizirale, između ostalih Bugarsku. Dolaskom Bazilija i novog patrijarha odnosi između Rima i Carigrada se poboljšavaju. Ekskomunikacijom Focija, crkva u Rimu je smatrala da je borba s Carigradom gotova.

Međutim, na površinu je izbio problem s Bugarskom. Kako Rim nije podržao bugarske kandidate za bugarsku nadbiskupiju u osnivanju, Boris se ponovo okrenuo Carigradu. Ovaj put, patrijarh je posvetio bugarskog nadbiskupa pod vrhovništvom carigradske patrijaršije, ali uz određenu samostalnost. Rim nikako nije mogao biti zadovoljan, a pojavio se strah da će se bizantski utjecaj, preko Bugarske, proširiti na moravske i panonske Slavene. Papa nije smio risikirati gubitak jurisdikcije nad zapadnim Slavenima u korist Bizanta.

Izgleda da se u Rimu javila ozbiljna ideja da se između Franačkog i Bizantskog Carstva stvori novo, slavensko, koje bi izražavalo interese papinstva. Njemačko svećenstvo je uglavnom izražavalo interese sekularnih franačkih vladara kojima su bili podređeni. Rimski crkva je željela ojačati svoju moć u odnosu na njih, ali i Bizant na drugoj strani. Uspostava nadbiskupije imala je ostvariti taj zadatak i njeno postojanje i djelovanje će uveliko ovisiti od političkih previranja. Može se reći da je nadbiskupija uspostavljena uz političku suradnju pape i Kocelja, i da je njen položaj zavisio od njihovih odnosa naspram salzburških biskupa i Franačke. Nikola je u međuvremenu umro pa je zadatak za izvršenje nauma rimske crkve pripao njegovom nasljedniku Hadrijanu.

Kako je u to vrijeme izbio rat u Moravskoj, povratak u nju bio je onemogućen. U međuvremeno, panonski knez Kocelj šalje novo poslanstvo i traži od pape da mu pošalje Metoda u njegovu zemlju i posveti ga za nadbiskupa. Slavenskim knezovima nadbiskupija je trebala povećati samostalnost. Da bi izbjegao stvaranje nove biskupije, što bi izazvalo problem s bavarskim biskupima koji su polagali pravo na tu teritoriju, papa je odlučio obnoviti Srijemsku, gdje je po tradiciji prvi biskup bio sveti Andronik. Geografski položaj Sirmija koji se nalazio na

⁸¹ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 111.

samom sjeverozapadu Bugarske, smatrao je kao priliku da vrati izgubljeni utjecaj u Bugarskoj. Uputio je niz pisama Borisu u kojima ga upozorava da Ilirik pripada Rimu.

Slavska misija je ispunila svoje ciljeve tokom boravka u Rimu. Dobili su potvrdu o službi na slavenskom jeziku i posvećenje učenika za slavensku službu.⁸² Iako je protivnika slavenske službe bilo i na samom dvoru, jedan od njih, Formoz, upravo se spominje kao biskup koji je posvetio određen broj učenika uz Gondriha.

Papa Hadrijan je proglasio Metoda za svog legata i nadbiskupa nadbiskupije u Sirmiju (Srijemu) 869. godine i pod njenu jurisdikciju stavio Panonsku i Moravsku zemlju. Pri tome je poslao pismo, koje je jedan od najvažnijih izvora o potvrdi prava na službu slavenskim jezikom i pismom. Pismo je naslovljeno na Rastislava, Svatopluka i Kocelja, a u njemu papa odobrava Metodovu službu u njihovoj zemlji. Uz to još navodi da se služba prvo čita na latinskom, a onda na slavenskom jeziku.⁸³ Ono nam govori da je papa stavio i Moravsku pod jurisdikciju nadbiskupije.

Konstantin umire 869. godine za vrijeme boravka u Rimu te biva posvećen dobivši sveto ime Ćiril. Iako je Metod molio da mu ga predaju da ga ukopa u Bizantu, rimski biskupi nisu odobrili pa je ukopan je u crkvi svetog Klementa. Pojedini naučnici, vjerovatno s pravom, smatraju da su se braća namjeravala vratiti kući nakon zaređenja slavenskih učenika; što bi odgovaralo njihovom dotadašnjem misionarskom običaju. A potvrdu takvom mišljenju možemo vidjeti i u molbi Metoda da se vrati s bratovim lijesom. Međutim Rim je za njega imao druge planove.

Povratak iz Rima i Metodovo zatočeništvo

Povratkom Metoda u Panoniju moglo bi se reći da počinje period Metodove borbe za očuvanje slavenske nadbiskupije. Njemački biskupi nisu tako lako prihvatili djelovanje novog svećenstva. Počeli su širiti vijest kako Metod vrši službu na njihovoj zemlji, usput ga huleći zbog služenja na slavenskom jeziku i optužujući za krivovjerje. Branio se riječima da je to zemlja svetog Petra, a ne njihova;⁸⁴ pozivajući se na papino odobrenje.

⁸² Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 113., 156; T. Nótári, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 110-111.

⁸³ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 157., 199; M. Lacko, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod* 4, 29.; T Nótári, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 103-104.

⁸⁴ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 161.

Nakon što je Kocelj zvanično priznao prevlast Metoda u svojoj zemlji, zastupnik salzburškog nadbiskupa se vratio u Salzburg. U međuvremenu je Metod uhapšen, izgleda na području Moravske. Vijest o njegovom zatočeništvu saznajemo u spisu *De conversione Bagoariorum et Carantanorum*. Napisan je za salzburškog nadbiskupa Adalvina kako bi ovaj bio upoznat sa informacijama o pokrštavanju Bavaraca i Slavena na području Karantanije i Panonije. Iz spisa saznajemo da je u Regensburgu 870. godine održan koncil na kojem su prisustvovali salzburški nadbiskup Adalvin i njegovi biskupi, u prisustvu Luja Njemačkog. Vjerovatno je tada podnesena optužnica protiv Metoda, nadbiskupa Sirmija i papinskog legata. A optužen je zbog djelovanja u Panoniji, čime je po optužbi povrijeđeno pravo na jurisdikciju Salzburške nadbiskupije koje traje već preko 70 godina.⁸⁵ U dokumentu se salzburška strana poziva na pravo jurisdikcije nad ovim područjima koji im je odobrio Karlo Veliki,⁸⁶ a povrdilo papinstvo u više navrata.

Međutim, franački vladar više nije imao presudan utjecaj na Rim, što je sveta stolica iskoristila za obnovu Ilirika te odbila zahtjeve Salzburga. Spomenuti dokument je napisan povodom suđenja najkasnije 871. godine, a namijenjen je papi u svrhu dokazivanja da ta zemlja pripada salzburškoj nadbiskupiji.⁸⁷ Dokument, također, predstavlja važan izvor o kristijanizaciji Karantanaca i Avara, jer upravo dokazujući zasluge misionara iz Salzburga u pokrštavanju na spornom području ističu svoje pravo na isto.

Metod je u zatočeništvu proveo dvije i po godine. A o njegovom tretmanu saznajemo iz pisma pape Ivana VIII., nasljednika Hadrijana, koje opisuje loše postupanje i patnju Metodovu. Mjesto utamničenja, kako danas uglavnom smatraju historičari, bio je samostan Ellwangen u Švapskoj.⁸⁸

Nakon što je Kocelj ili neko od Ćirilovih učenika javio u Rim o sudbini Metoda, papinstvo se založilo za njegovo oslobođenje. Čini se da pisma nisu urodila plodom, pa je nasljednik Hadrijana na svetoj stolici, Ivan VIII, odlučio poslati biskupa Pavla iz Ancone. Povjerio mu je spomenuta pisma, koja nam danas služe kao izvori, te dao upute, a zadatak mu je bio da vrati Metoda u Veliku Moravsku. On je morao opravdati pravo slavenske (sirmijske)⁸⁹ nadbiskupije, suočivši se ne samo

⁸⁵ T. Nótári, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, pp. 95-119.

⁸⁶ Isto, 105.

⁸⁷ M. Lacko, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod* 4, 30.

⁸⁸ Lubomír Havlík, *Constantine and Methodius in Moravia*, Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské University, 1964., C 11; M. Lacko, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod* 4, 31.

⁸⁹ Naziv sirmijska nadbiskupija koristimo u radu, jer je Sirmij bio Metodovo naslovno sjedište. Ipak, to sasvim sigurno nije bilo sjedište nadbiskupije, jer je Sirmij bio izvan granica Velike Moravske. O stvarnom sjedištu nema spomena u pisanim izvorima, a ni arheološka iskopavanja nisu pomogla, tako da historičari mogu samo nagađati gdje je bilo sjedište nadbiskupije. Pretpostavka da je to glavni grad Velike Moravske ne pomaže, pošto ni ime glavnog grada nije poznato. Mišljanja nekih historičara da nije bilo stalnog službenog sjedišta, teško je prihvatiti. Ipak, treba napomenuti

sa njemačkim svećenstvom, već i njihovim pokroviteljima, liderima Franačke države. U slučaju odbijanja njegovih zahtjeva, zapriječeno im je zabranom bogoslužja u papino ime.⁹⁰ Intervencija papinskog autoriteta je uspjela i Metod se uz pratnju biskupa iz Ancone vratio u Veliku Moravsku, vjerovatno 873. godine.

Slavenska nadbiskupija

Za vrijeme Metodovog zarobljeništva, u Velikoj Moravskoj su se desile promjene. Rastislav je zatvoren i oslijepjen nakon izdaje svog nećaka, nitrašskog kneza Svatopluka. Tako je skončao pokretač ideje o nezavisnoj crkvenoj hijerarhiji na domaćem slavenskom jeziku, a da nije dočekaio potpuno ostvarenje svog nauma. Osim kao začetnik moravske misije, ostao je upamćen kao vjerni zaštitnik slavenskog bogoslužja.

Ubrzo je i Svatopluk zatvoren, ali kada su Moravljani podigli novi ustanak, nagovorio je njemačkog kneza Karlomana da on predvodi vojsku protiv njih. U presudnom trenutku je prešao na stranu Moravljana i uništio njemačku ekspediciju. U nizu ratova, nakon nekoliko pobjeda Moravljana na Dunavu, sklopljen je mir u Forchheimu 874. godine.⁹¹ Vojnim putem se proširio na susjedna slavenska područja, Šleziju i Vislu, a između 880. i 882. godine na regiju gornje i srednje Tise.⁹² Ženidbom je Svatopluk proširio svoju vlast na Bohemiju. Vjerovatno je Metod pokrstio i bohemijskog kneza Borivoja i ženu mu Ludmilu.⁹³

Širenje na susjedna slavenska područja bilo je usko vezano za kristijanizaciju. Feudalci su prihvaćali kršćanstvo da bi sačuvali posjede, a samim tim su potpadali pod vlast slavenske nadbiskupije. Sačuvano je pismo u kojem Metod opominje paganskog vladara Visle da dobrovoljno prihvati kršćanstvo u svojoj zemlji, u suprotnom će biti prisiljen na pokršćavanje u tuđoj;⁹⁴ što naslućuje da se Metod nije ustezao podržati moravsku vojnu kampanju. Očekivalo se

mišljenje autora koji Veliku Moravsku smještaju na područje koje obuhvaća i grad Sirmij (vidi stranu 29.). Jedan od argumenata koji koriste u prilog svojoj tezi je upravo titula "sirmijskog nadbiskupa".

⁹⁰ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 162; M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 4, 31., T. Nótári, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, pp. 95-119.

⁹¹ M. Hetény-P. Ivanič, *The Cyrillo-Methodian mission*, 34; M. Lacko, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod* 5, 9.

⁹² M. Hetény-P. Ivanič, *The Cyrillo-Methodian mission*, 34.

⁹³ Isto 34; M. Lacko, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod* 5, 26.

⁹⁴ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 163-165; M. Hetény-P. Ivanič, *The Cyrillo-Methodian mission*, 43; M. Lacko, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod* 5, 26.

da bi dalje jačanje vlastite vjerske organizacije, samim tim i kulture, oblikovalo snažnu državu u usponu sa svim karakteristikama ozbiljne države onog doba. Uspon i stabilizacija su dali šansu za sređivanje unutrašnjih prilika.

Može se reći da počinje novo poglavlje u misionarskom djelovanju Metoda u slavenskim zemljama na zapadu. Došao je sada u Veliku Moravsku na poziv Moravljana. Nakon što ga je primio, Svatopluk mu je predao sve crkve i svećenstvo u gradovima.⁹⁵ Metod je konačno preuzeo cijelu crkvenu upravu kao nadbiskup. Napokon je dobio priliku da obavlja dužnost koja mu je dodijeljena. Sasvim sigurno se proširenjem kristijanizacijom povećavao i broj slavenskih učenika, a moguće da su osnovane škole u nekim gradovima.

Uspjeh Metodovog rada je ovisio od podrške moravskog kneza. Međutim izvori nam govore da Svatopluk nije prepoznao važnost obostrane suradnje za budućnost svoje države. Uskoro su počeli nesporazumi koji su vratili utjecaj njemačkog svećenstva u Veliku Moravsku.

Izgleda da se Svatopluk i Metod nisu slagali u načinu vladanja. Teško je kazati pravi razlog, ali po izvorima, moguće da su nesuglasice bile i lične prirode. O tome govore nešto kasniji izvori od žitija Metodova. U žitiju *Klimenta Ohridskog* Svatopluk je opisan kao grub i nepristupačan, sklon ženama i drugim porocima, što se kosilo s Metodovim vjerskim pogledima.⁹⁶ Sličan opis njegove ličnosti je sačuvan u narodnim legendama. Moguće da je Svatopluka više privlačila njemačka kultura. Kako god, čini se da je njegova namjera bila da slavensku nadbiskupiju protjera, a vrati njemačke biskupe.

Da se Svatopluk, ubrzo nakon povratka Metoda u Moravsku, okrenuo njemačkim svećenicima kazuju nam fuldski ljetopisi, koji spominju izvjesnog svećenika Ivana iz Venecije kao Svatoplukovog opunomoćenika u pregovorima u Forchheimu.⁹⁷ Kako su se njemački biskupi i Svatopluk suočili s legalitetom slavenske nadbiskupije, jedini način je bio da ospore pravovjerje Metoda kod pape. Shodno razvoju prilika, Svatopluk je 879. godine poslao spomenutog svećenika Ivana papi da u njegovo ime optuži Metoda za krivovjerje i službu na slavenskom jeziku. Povodom optužbe sačuvala su nam se dva pisma namijenjena Svatopluku i Metodu, koje je papa Ivan VIII poslao po svećeniku Ivanu. Upravo iz njih saznajemo suštinu optužbe na račun Metoda. Ticale su

⁹⁵ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 163; M. Lacko Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 5, 9; L. Havlík, Constantine and Methodius in Moravia, 35.

⁹⁶ M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 5, 10-11.

⁹⁷ Isto, 11.

se hereze⁹⁸ te optužbe za služenje mise na "barbarskom", odnosno slavenskom jeziku, pri tom napominjući da ona mora biti isključivo na latinskom i grčkom, a na slavenskom je dozvoljeno propovijedati i poučavati narod.⁹⁹

Optužba za služenje mise na slavenskom poprilično je zbunjujuća jer je, kako smo ranije naveli, Hadrijan u tekstu iz 869. godine potvrdio cijelu službu na slavenskom jeziku. Ostaje nam nepoznato da li se u međuvremenu desilo nešto što je poništilo njegovu odluku, jer nema izvora koji bi nam pomogli da riješimo ovu nejasnoću. Mnogi historičari su se bavili nagađanjima. Nesklad bi mogao biti riješen kritičkim sagledavanjem izvora i pretostavkom da se autor izvora ovih događaja koje nalazimo u *Pohvalnom slovu Ćirilu i Metodiju*, više potrudio da uzdigne djelo solunske braće nego što je mario za historijske činjenice.

Metod je 880. godine poduzeo putovanje u Rim da opravda papi svoje pravovjerje i spasi velikomoravsku misiju. O pravcu njegovog putovanja nemamo pouzdanih izvora, ali u mogućnosti da je išao brodom, pojedini historičari hrvatske provenijencije vide mogućnost da je otplovio iz područja u kojem su se Hrvati mogli susresti sa slavenskim pismom.

Tom prilikom je papa Ivan VIII izdao poslanicu naslovljenu na Svatopluka, poznatu kao *Industriae tuae*, koja je izvor od izuzetnog značaja za slavensko pismo. U njemu je Metodu potvrđena pravovjernost te pravo na nadbiskupiju, i odobreno (potvrđeno) pravo na slavensko bogoslužje i pismo. Potvrđena je odredba da se bogoslužje prvo čita na latinskom, pa onda na slavenskom. Važnost spisa za naš rad je, između ostalog, što se u dijelu teksta nalazi potvrda da je Konstantin tvorac slavenske azbuke.¹⁰⁰ Također, u spisu je Metod nazvan moravskim nadbiskupom, što će biti slučaj i u narednim dokumentima.¹⁰¹ Izostavljanjem titule panonskog nadbiskupa, zaključujemo da mu je oduzeta jurisdikcija u Panoniji.

U isto vrijeme, putovanje u Rim su poduzeli i Svatoplukovi izaslanici pod vodstvom Zemežina, među kojima je bio i njemački svećenik Wiching. Svatoplukovi izaslanici su krenuli u nadi da izdejstvuju Metodijev progon i postave svog nadbiskupa, ispostavit će se, upravo

⁹⁸ Radi se o dogmatskom sporu između zapadne i istočne crkve. Hereza koja se u žitiju Metodovu spominje kao "iōratorska" (Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Цирило и Методије, 166., 235.), tiče se načina izgovaranja riječi "Filioque" koje se različito interpretiralo u zapadnom i istočnom kršćanskom svijetu, a rasplamsalo se u vrijeme Focija.

⁹⁹ M. Lacko, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod* 5, 11; T. Nótári, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, pp. 95-119; L. Havlík, *Constantine and Methodius in Moravia*, 36-37.

¹⁰⁰ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 31; M. Lacko, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod* 5, 13-14; T. Nótári, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, pp. 95-119.

¹⁰¹ M. Lacko, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod* 5, 13.

Wichinga. Njihov uspjeh nije bio potpun, ali postigli su da Wiching bude posvećen za nitranskog biskupa podređenog nadbiskupu Metodu. Njegova služba je obavljana na latinskom, a pravo na latinsko bogoslužje je dato i Svatopluku i njegovim velikašima ukoliko oni to žele. Od tada u liturgiji Velike Moravske počinje jezički dualitet.

Kompromisom koji je napravljen u korist Wichinga, dodatno je oslabljena slavenska nadbiskupija što je dalo priliku za nove napade na Metoda. Kada su ga opet napali tvrdeći, na osnovu pisma, da nema od pape ovlaštenja za službu i da ga treba prognati, sakupili su narod da pročitaju papinu poslanicu. Ispostavilo se da pismo pape Ivana VIII potvrđuje Metodu pravovjernost i pravo na slavenske zemlje.¹⁰² Ova situacija je bila zbunjujuća za historičare, a pojedini za prihvatljivo objašnjenje prihvaćaju pretpostavku da su njemački svećenici htjeli iskoristiti trenutno Metodovo odsustvo. Njegov povratak iz Rima se odužio, obzirom da je išao zaobilaznim putem.¹⁰³ A kada je konačno stigao, donio je originalnu papinu poslanicu.

Uprkos borbi za opstanak, Metod nije zanemario aktivnosti koje mu je nametao položaj nadbiskupa i njegova životna misija. Nastavio je svoje prevodilačke djelatnosti. Imamo spomen da je svojim učenicima dao zadatak da za šest mjeseci prevedu cijelo Sveto pismo, osim Makabeja, s grčkog jezika na slavenski. Na istom mjestu saznajemo prethodnu prevodilačku djelatnost s Konstantinom, odnosno da su zajedno preveli Psaltir i evanđelje s apostolom i odabranim crkvenim službama. I da je tada preveo i nomokanon.¹⁰⁴ Metodu se pripisuje da je tada napisao *Zakon sudnyj ljudem*, najstariji slavenski pravni zakonik, koji je po Florin Curta, adaptacija zakonika cara Lea III i Konstantina V.¹⁰⁵ Ovaj zakonik je u prošlosti izazivao polemike, uglavnom između čeških i bugarskih historičara.

¹⁰² Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Ћирило и Методије, 166; M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 5, 14.,

¹⁰³ M. Lacko smatra da se Metod vraćao morem preko Hrvatske, što zaključuje iz *Žitija Naumova* (M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 5, 14). Smatra da se tu zadržao neko vrijeme i već tada uveo slavensko bogoslužje, koje se kasnije sačuvalo u hrvatskim krajevima do 1965. godine. Ovu tvrdnju treba uzeti s rezervom, obzirom na provenijenciju autora teze.

¹⁰⁴ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Ћирило и Методије, 169; M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 5, 27; Martin Hetény-Peter Ivanič, *The Cyrillo-Methodian mission*, 45; F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, 126.

¹⁰⁵ F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, 126; Josef Vašica u pregledu ćirilo-metodske pravne literature koje predstavljaju Nomokanon, Anonimna homilija u Kločevu glagoljašu i *Zakon sudnyj ljudem* ističe želju slavenskih misionara da svom djelu daju čvrstu crkveno-pravnu strukturu. (Josef Vašica, *Právní odkaz cyrilometodějský, Literatura o Ćirilu i Metodiju* prilikom 1 100. jubileja slavenske pismenosti, Zagreb, 1969, 315.).

Prije smrti za svoga nasljednika je izabrao Gorazda, koji je bio domaćeg roda i dobro poznao latinski.¹⁰⁶ Izbor učenika iz Moravske, a ne iz Bizanta, može se tumačiti na više načina. Vjerovatno se nadao da su tako veće šanse da vlasti prihvate njegovog nasljednika. A moguće da je ujedno takav izbor smatrao prikladnijim. Kako god, njegov naum se nije ostvario kao što ćemo vidjeti. Umro je 885. godine.

Kraj slavenske nadbiskupije

Metodova smrt je značila kraj slavenske nadbiskupije. Izbor Gorazda koji bi nastavio ondje gdje je on stao, nije uspio.

Odmah nakon Metodove smrti, Wiching je krenuo u Rim da sebi izdejstvuje nadbiskupsku potvrdu. Ponovio je stare optužbe na račun Metoda o krivovjerju, bogoslužju na slavenskom jeziku, a dodao je optužbu o nezakonitom izboru Gorazda za nasljednika, kojeg je optužio za iste "grijehe".

Novi papa Stjepan V poslao je 885. godine svoje legate s uputama u Veliku Moravsku da ispituju stanje, a Svatopluku pismo.¹⁰⁷ U pismu se ističe dužnost čitanja službe prvo na latinskom, tek onda na slavenskom, i direktni autoritet Rima nad moravskom nadbiskupijom. Iz pisma i događaja koji su predstojili proizilazi da je izbor Gorazda bio pravno zakonit. Ipak, nakon povratka legata u Rim, za nadbiskupa je 886. godine izabran Wiching, kojeg je Metod, kako saznajemo iz navedenog pisma ekskomunicirao prije smrti. Gorazd i većina učenika solunske braće su protjerani.

Pobjedu Wichinga, odnosno struje koja se zalagala za službu na latinskom jeziku, treba shvatiti u kontekstu tadašnjih političkih prilika. Moglo bi se reći da je sudbinu slavenske nadbiskupije nakon Metoda odredio stav Svatopluka, koji je još za njegova života stao na stranu latinskog svećenstva. Međutim, papinstvo je tada bilo dovoljno jako da zadrži slavensku nadbiskupiju u skladu sa svojim interesima, iako joj je oslabilo autoritet. Rimski crkva je u Velikoj Moravskoj vidjela zaštitnika u borbi za utjecaj protiv Franačkog Carstva, a i Bizanta, koji je u to

¹⁰⁶ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Кирило и Методије, 171; M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 5, 28; T. Nótári, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 114.

¹⁰⁷ M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 5, 28, 30; L. Havlík, *Constantine and Methodius in Moravia*, 39; T. Nótári, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 114., M. Hetény-P. Ivanič, *The Cyrillo-Methodian mission*, 45.

doba zavladao Bugarskom i tako postao neposredni susjed Velike Moravske. Očito je i Metodov autoritet odigrao određenu ulogu. Sada je papa Stjepan V u okolnostima dualiteta dva bogoslužja u Moravskoj, odlučio da je za rimsku crkvu povoljnije stati uz franački kler ako želi sačuvati njihovu poslušnost Rimu. Nekako istovremeno nakon Metodove smrti, upravo od Stjepana V, počinje slabljenje papinstva.

S druge strane, Svatopluku je prioritet bila politička nezavisnost, dok za vjersku, samim tim i kulturnu nije mario. Činjenica je, da u presudnom trenutku, nije prepoznao važnost političkog i kulturno-vjerskog jedinstva za razvoj nezavisnog slavenskog carstva. Ubrzo će se pokazati koban njegov izbor takozvane latinske strane, kada u sukobu s Arnulfom, Wiching stane na stranu njegovog protivnika.

Značaj i rezultati ćirilometodske misije u političkom i kulturnom razvoju

Kroz prethodno izloženi tok događaja o nastanku i postojanju slavenske književnosti, nadbiskupije i cjelokupne kulture, uviđamo da genijalnost izumitelja slavenskog pisma Konstantina Ćirila, rad i borba koju su podnijeli njegov brat Metod i on, nisu bili jedini garanti uspjeha. Trebalo je da se poklope brojni vanjski i unutrašnji faktori. Cijela misija i rad bili su usko vezani za interese velikih centara moći i razvoj događaja u njihovim odnosima snaga. Uslov samoj misiji bio je jačanje slavenskog vladara Rastislava, odnosno njegova težnja ka punoj nezavisnosti; koji je uvidio nužnost vlastite crkvene hijerarhije i zakona na domaćem jeziku. Bio je svjestan da se mora osloniti na jednu od velikih sila stoga je tražio i "drugi" zakon za svoju državu.

Kada mu nije uspjelo poslanstvo papi, okrenuo se Bizantu koji se ispostavio kao veoma pogodan partner. Bio je dovoljno daleko da ne ugrozi moravsku nezavisnost, ali i dovoljno moćan i spreman da joj pruži podršku. Osim toga, između njih se nalazila još nepokorena Bugarska, čija kolebljivost će potrajati sve do koncila 893. godine. S druge strane, ideja pape o obnovi Ilirika uz pomoć Velike Moravske mu je omogućila podršku papinstva u borbi s njemačkim biskupima, dotadašnjim vjerskim autoritetima. Pitanje je da li bi se rimska crkva usudila na takav korak da utjecaj Franačke države nije oslabio u Rimu. Tako rimska crkva u postojećim okolnostima postaje glavni zaštitnik slavenske nadbiskupije.

Ne treba nas čuditi zašto su solunska braća, bizantski misionari, pristali na zaštitu Rima. Ako su željeli uspjeh svoje misije oni su bili prisiljeni na blagoslov pape, obzirom da je područje

njihovog djelovanja bilo pod papinskom jurisdikcijom. Steče se dojam da je njihov glavni cilj bio učvršćivanje i širenje kršćanstva, a najbolji način za to je služba na domaćem jeziku, kako je smatrao Ćiril. Neprestano su razvijali slavensku samosvijest i suprotstavljali narodnu crkvu feudalnim vladarima. Osim toga, možemo pretpostaviti koliko je braći intimno bilo važno očuvanje i proširenje svoga djela, koje je Slavenima podarilo pismenost, samim tim i književnost na vlastitom jeziku. Borbu za moć i nesuglasice dva crkvena središta su zasjenili viši ciljevi.

Problemi za slavensku nadbiskupiju su porasli kada je domaći knez Svatopluk odlučio da nastavi gradnju svoje države uz pomoć stranih svećenika - njemačkih. Metod je tada izgubio podršku svjetovne vlasti i slavenskog vladara. Jedini oslonac mu je ostalo papinstvo kojemu je bio direktno podređen. Domaća nadbiskupija je odolijevala sve do smrti Metoda. Promjena interesa i odnosa snaga, nije joj išla u prilog. Papinstvo se sve više prilagođavalo novonastalim okolnostima. Istovremeno, dolaskom pape Stjepana V, moć papinstva opada, i konačno 886. godine ono priznaje Wichinga za moravskog nadbiskupa. Slavenska nadbiskupija je protjerana. Kratko se spominje njena obnova 898. godine, ali onda zauvijek nestaje uništenjem velikomoravske države od strane Avara 907. godine.

Kraj ćirilo-metodske misije i slavenske nadbiskupije nije značio kraj slavenske pismenosti. Ćirilo-metodsku tradiciju su nastavili širiti njihovi učenici, koji su se nakon izгона raspršili na više strana. Oni kojima su prilike to dozvolile su svoju misiju čuvanja ćirilo-metodske tradicije i razvoja slavenske pismenosti ispunili veoma uspješno. Upravo u njihovom uspjehu se ogleda misijska paradigma Ćirila i Metoda koja je između ostalog podrazumijevala "odgoj klera iz naroda obuhvaćenog misijom".¹⁰⁸

Za Gorazda se smatra da je ostao na području koje su naseljavali zapadni Slaveni. Po nekim istraživanjima tvrdi se da je čak bio na čelu mitropolije u današnjoj južnoj Poljskoj u 10. stoljeću, čije je središte bio Krakov.¹⁰⁹ M. Lacko tvrdi da je Sava također bio biskup kod Poljaka. Glagoljica se u Poljskoj održala jako dugo, a bogoslužje glagoljicom je nestalo tek u 16. stoljeću. Nastavak slavenske književnosti i bogoslužja se spominju i u središtima bliže Pragu. Brojni spomenici i legenda o svetom Vaclavu, koja je nastala oko 940. godine, govore o slavenskom književnom radu. Također, u benediktinskom samostanu u Sazavi osnovanom oko 1032. godine bogoslužje je bilo slavensko, iako kratka vijeka. Za sazavsko razdoblje veže se slavenska legenda o svetom Prokopu,

¹⁰⁸ S. Koščak-K. Kuhar, Rimski prvosvećenici u vrijeme ćirilometodske misije, pp. 43 – 61.

¹⁰⁹ M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 5, 28-29.

*Život svetog Vida i Praški listići.*¹¹⁰ Karlo IV je u XIV stoljeću podigao samostan i obnovio glagoljicu i slavensko bogoslužje koje će se održati do XVII stoljeća. Pogodnije tlo za nastavak djelovanja pojavilo se na jugoistoku slavenskog životnog prostora, o čemu ćemo detaljnije pisati u drugom dijelu rada.

Politički razvoj kao preduvjet kulturnom, i obratno, došao je do izražaja u oblikovanju i jačanju nezavisne države i kulturno-vjerske samostalnosti kod zapadnih Slavena. Uspon i jačanje Velike Moravske umnogome su ovisili od političko-kulturnog jedinstva. Svakako da ne treba zanemariti diplomaciju i vješto balansiranje između moćnih autoriteta, ali odstranjenjem vlastitog kulturno-vjerskog autoriteta, počinje dekadencija carstva.

Ipak, ćirilo-metodska misija je temelj, čija će tradicija u narednim stoljećima prilikom oblikovanja srednjovjekovnih društava i država, kao i borbe za neovisnu crkvu, samim tim i vlastita kraljevstva, imati ogromnu ulogu. Borba za očuvanje pisma od tuđinskih napada, značila je otpor tuđinskim zavojevačima i održavanje vlastite kulture. Uspomena na period glagoljske pismenosti kod zapadnih Slavena živa je i danas, iako se pismo zvanično ne koristi.

¹¹⁰ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 40.

II ĆIRILO-METODSKA TRADICIJA I SLAVENSKA PISMENOST NA JUGOISTOKU EVROPE

Bugarska u borbi za samostalnost između Bizanta i Rima - kristijanizacija i slavenizacija

Prihvatanje kršćanstva bila je nužnost za državni i kulturni opstanak bugarske države. Glavna figura preobražaja iz kaganata u monarhiju, njene kristijanizacije i oblikovanja nove kulture, bila je ličnost Borisa. Za razliku od Rastislava, Boris se poslanstvom obratio Francima, s kojima je stupio u vojni savez u ratu protiv Moravske.

Bizant nije želio dozvoliti da se susjedna država duhovno priključi Franačkom Carstvu jer bi, između ostalog, to ujedno značio rimski utjecaj. Iskoristivši udaljenost bugarske vojske, koja se u tom trenutku nalazila na sjeveru, Bizant je napao i zauzeo Bugarsku bez većeg otpora. Boris je bio primoran sklopiti mir te kao garanciju mirovnoga ugovora prihvatiti kršćanstvo pod pokroviteljstvom bizantskog cara Mihajla III. Uradio je to bez većeg otpora i pokršten je 865. ili 866. godine.¹¹¹ Ubrzo zatim, grčki kler počinje s procesom pokrštavanja cijele Bugarske.

Za Bugarsku je prihvaćanje kršćanstva, osim kulturnog napretka, značilo i završetak procesa slavenizacije, a time i državnoga i etničkoga ujedinjenja mladog kraljevstva. Očekivano, proces je naišao na otpor dijela plemstva koji su se suprotstavili urušavanju staroga poretka. Nakon što je konačno slomio ustanak, Boris je izvršio pokolj pobunjenih plemića. Kaganat je ukinut, čime počinje era monarhije u Bugarskoj. Nadao se da će dobiti vlastitu patrijarhiju, želeći samostalnom bugarskom patrijarhijom zaokružiti svoj položaj istočnog vladara.

Ipak, Bizant je imao drugačije planove. Nastojao je bugarsku crkvu, pod vodstvom grčkog biskupa, priključiti carigradskoj patrijaršiji, što je izazvalo Borisovo razočarenje. U predstojećim godinama on će započeti borbu za samostalnu nadbiskupiju, što nije bio nimalo lagan zadatak, pošto je bugarska zemlja bila preplavljena grčkim svećenicima. Uostalom, cijela kultura u Bugarskoj bila je grčka.

Sukob Focija i pape nagnao je Borisa da preko Rima pokuša ostvariti svoje interese, što je završilo bezuspješno, pa se vratio nastojanju postizanja cilja u okviru Bizanta. Situacija se riješila tako što je novi bizantski car Bazilije promijenio odnos prema Bugarskoj. Položaj bugarske crkve

¹¹¹ F. Curta, *Southeastern Europe in Middle Age 500-1250*, 168.

je poboljšana, ali je ostao pod patrijarhatom Carigrada. Borisu su prešutno dopuštena ovlaštenja u crkvenim poslovima, slična onima koja je imao car. Tako se njegova želja o nezavisnosti praktično ostvarila uz nominalnu kontrolu Carigrada.

Borisov san je bilo carstvo po uzoru na Bizant. Sigurno je uvidio da će svoj cilj, ujedinjenje države i crkve, lakše postići pod vlašću Carigrada. Tokom višegodišnjih odnosa s Rimom shvatio je model papinskog vladanja koje je uvijek podrazumijevalo visok stepen kontrole i podređenosti u religijskim poslovima. Osim toga, tu su naravno i brojni praktični razlozi. Bugarska je kršćanstvo primila od Bizanta, njegovi svećenici su već imali veliki utjecaj, a i ugledni bugarski plemići su se školovali na bizantskom dvoru. Grčki jezik je bio uobičajen u službenim odnosima. Umjetnost i arhitektura bili su bizantski. Između ostalih Bizant je izgradio slavne bugarske škole Plisku i Preslav koje će postati centar bugarske državnosti. Ne treba zanemariti ni Borisove lične impresije prema Carigradu, koji je u to doba smatran najslavnijim i najljepšim gradom kršćanske civilizacije, gradom nauke, umjetnosti, kulture i trgovine.

Odnos Bizanta i Borisa prema slavenskoj crkvi

Svjestan opasnosti po položaj carstva koja je dolazila od Franačkog i Arapskog carstva, Bizant je odlučio promijeniti politiku prema državama kojima je tek prethodila kristijanizacija. Dotadašnju taktiku koloniziranja vojnim putem zamijenili su kulturnom kolonizacijom, prvenstveno pokršćavanjem. Odnosu prema službi na domaćem jeziku je bio blagonaklon, za razliku od rimskog, čija je crkva teško prihvaćao bogoslužje koje nije na latinskom jeziku. U skladu s takvom politikom odlučio je ne pritiskati Bugarsku previše, već prvenstveno posvetiti pažnju napredovanju kristijanizacije. Već tada je morao dugoročno razmišljati o ruskoj opasnosti na sjeveru, s kojima su već imali ozbiljnih problema. Osim misionarske djelatnosti u Rusiji, Bazilije je vodio aktivnu politiku pokršćavanja Slavena na zapadu Balkanskog poluotoka, šireći bizantski utjecaj.

Za svoju politiku povoljnu priliku su vidjeli u slavenskoj crkvi. Jer, s bizantskog aspekta, slavenska misija je bila njihov projekat. Da su Bazilije i Focije ozbiljno računali na pomoć solunskih misionara i njihovih učenika, govori nam i Metodova posjeta Carigradu 881. ili 882.

godine, koja se jedino spominje u žitiju Metodovu.¹¹² Ono nam govori da je Metod došao na poziv samog cara koji ga je dočekaao s velikim počastima i pritom zadržao svećenika i đakona, Metodove učenike, s knjigama pisanim na slavenskom jeziku. Postoji mogućnost da je tada osnovana slavenska škola u Carigradu. Svakako da su računali na pomoć misionara koje je u Moravsku poslao upravo bizantski dvor. Kanili su iskoristiti ćirilo-metodsko djelo za svoje interese u Bugarskoj, te u još nepokrštenim slavenskim zemljama, prvenstveno Srbiji i Rusiji.

Izgon Metodovih učenika iz Moravske, nakon njegove smrti, predstavlja prekretnicu u daljem razvoju slavenske pismenosti i kulture. Nakon progona, novo središte njenog napretka i širenja postaje Bugarska. Iz njenih književnih centara se proširila na ostala područja slavenskog obitavanja.

O dolasku na jugoistok Balkana određene podatke nam daju žitija Klimenta i Nauma. Tako se u *Žitiju Naumovu* spominje da je Bazilijevo poslanstvo otkupilo dio učenika iz ropstva u Veneciji.¹¹³ Nakon toplog dočeka dio njih se, moguće na Bazilijevu zapovijed, uskoro uputio u Bugarsku. *Žitije Klimentovo* govori da se Kliment sa svojim sljedbenicima uputio preko Dunava te su srdačno dočekani u Beogradu, odakle su upućeni u tadašnji centar Bugarske, Plisku.¹¹⁴ Pretpostavlja se da su sa sobom donijeli i knjige prevedene u Moravskoj.

Boris je slavenske misionare dočekaao blagonaklono. U njima je vidio priliku za veću neovisnost od grčkog klera. Njihovo prisustvo i djelovanje bili su u skladu s njegovim političkim ciljevima, kojima su i interesi Bizanta išli na ruku. Tako su se Kliment i Naum glavni protagonisti nove slavenske misije smjestili u centar Bugarske, dok se Angelar smjestio kod Časlava.

Ohridska književna škola

Grčko svećenstvo u Bugarskoj, očekivano, nije bilo zadovoljno prihvaćanjem i favoriziranjem slavenskog bogoslužja. Uz to, postojala je opasnost da će promjene crkvenog uređenja potaći pobunu bugarskog plemstva. Nakon smrti Bazilija, njegov nasljednik Lav IV svrgnuo je Focija s položaja patrijarha i prognao ga u Armeniju. Novi bizantski car i patrijarh bili su previše slabi da

¹¹² Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Тирило и Методије, 167; M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 5, 26; S. Runciman, A history of the first Bulgarian Empire, 124.

¹¹³ S. Runciman, A history of the first Bulgarian Empire, 125; M. Lacko, Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 5, 30.

¹¹⁴ S. Runciman, A history of the first Bulgarian Empire, 126; F. Curta, Southeastern Europe in Middle Age 500-1250., 175.

utječu na prilike u Bugarskoj. Boris se našao u situaciji u kojoj je primoran napraviti kompromis u konfrontaciji slavenske i grčke crkve. Grčko svećenstvo zadržalo je glavnu riječ u glavnom gradu Pliski. Dok je Kliment poslan u nedavno osvojenu oblast Makedoniju.

Iako svoj naum nije ostvario u centru države, Boris nije odustao. Odlučio je formirati posebno vjersko-teritorijalno uređenje u oblastima koje su neposredno ušle u sastav Bugarske. U *Žitiju Klimenta Ohridskog* Teofilakt navodi da je Boris odvojio teritorij Kutmičevice stvorivši novu administrativnu jedinicu s posebnim upraviteljem, postavivši Klimenta za učitelja.¹¹⁵ Time je stvorena neka vrsta opozicije grčkom kleru i boljarima na dvoru u Pliski. Klimentov plodan rad rezultirao je da škola postane pravi duhovni i književni centar Slavena na jugozapadu Bugarske i označio ga kao utemeljivača Ohridske kulturne škole. Najvažniji gradovi su bili Devol, Ohrid i Glavinica, gdje je dobio kuće - odmorišta na korištenje.¹¹⁶

Osnovni zadatak koji je sebi postavio Kliment bio je nastavak djela svojih učitelja Ćirila i Metoda. Shodno tomu, njegov rad se ogledao u propovijedanju vjere na slavenskom jeziku, organiziranju crkve koja mu je dodijeljena i na poučavanju novih svećenika. Organizirao je škole za odrasle i djecu u svrhu što brže zamjene grčke crkvene hijerarhije slavenskom. *Opširno Klimentovo žitije* spominje da je iz njegove škole izašlo oko 3 500 učenika.¹¹⁷ Njegova književna djelatnost je raznovrsna i uključuje crkvenu poeziju, liturgijske himne, prevođenje s grčkog na slavenski. Pripisuje mu se i stvaranje autorskih književnih djela (pretpostavlja se da je autor *Pohvala Ćirilu i Pohvale svetom Klementu*). U Ohridu je podigao manastir s crkvom koji je kasnije postao sjedište Ohridske nabiskupije. Vrhunac njegovog rada bio je imenovanje za biskupa Veličke biskupije 893. godine, na čijem čelu je ostao sve do smrti 916. godine.¹¹⁸ Iste godine kada je preuzeo biskupsku čast, pridružio mu se Naum da bi pomogao u razvoju slavenske kulture.¹¹⁹ Naum je dotad boravio na dvoru u Preslavu gdje je učestvovao u prevoditeljskom radu. Dolaskom

¹¹⁵ F. Curta, *Southeastern Europe in Middle Age 500-1250.*, 175-176.

¹¹⁶ Isto 176; S. Runciman, *A history of the first Bulgarian Empire*, 128.

¹¹⁷ Ante Babić...(et al.), *Historija naroda Jugoslavije, I: Makedonci u ranofeudalno doba*, Zagreb, 1953, 289; Florin Curta and Andrew Holt, *An Encyclopedia of Pivotal Events in Religious History: Great Events in Religion*, Volume 2: AD 600 to 1450, Editors, Copyright © 2017 by ABC-CLIO, LLC, Santa Barbara, California, 446; Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице, Палеографско-филолошки прилози*, Београд, 1990, 15.

¹¹⁸ F. Curta, *Southeastern Europe in Middle Age 500-1250*, 177.

¹¹⁹ Na osnovu podatka u velikom žitiju Klimentovom koje spominje da je Simeon neposredno po dolasku na prijesto pozvao Klimenta na dvor, Blaže Koneski smatra da mu je Simeon namijenio ulogu svog glavnog pomoćnika. Kliment je trebao da učestvuje u pripremi ćirilice za crkvenu službu. Čini se da je ovaj to odbio, a Iljinski pretpostavlja da se isto desilo i s Naumom koji se nakon toga pridružio Klimentu u Ohridu. Prema Iljinskome, Simeon je potom reformatora azbuke našao u Konstantinu Preslavskom. Dalja Klimentova i Naumova stanovišta nam pokazuju da je njegova teza bliska istini. (Blaže Koneski, *Ohridska književna škola*, Skopje, Slovo: No. 6-7-8, Zagreb, 1957, 184).

na obalu Ohridskog jezera obavljao je dužnost prezvitera i učitelja.¹²⁰ Osnovao je samostan na južnoj obali Ohridskog jezera. U vremenu njihovog zajedničkog misionarskog rada podignut je i manastir svetog Panteleona, koji je postao centar slavenske kulture.

Preslavska književna škola

Početak djelovanja Preslavske kulturne škole veže se za preseljenje dvora iz Pliske u Preslav i rad određene grupe slavenskih svećenika koji su ostali na dvoru.¹²¹

Borisov nasljednik Vladimir nije bio naklonjen kršćanstvu. Utjecaj stare bugarske aristokracije, koju je Boris sasjekao, ponovo je počeo rasti. Vladimir je pao pod njihov utjecaj, pa je čak pokušao obnoviti paganizam. Boris je ponovo uzeo stvar u svoje ruke te je zbacio i dao oslijepiti svog sina. Godine 893. sazvaio je koncil u Preslavu, jer je Pliska vjerovatno bila uništena. Odluke koje su slijedile odredile su dalju sudbinu bugarske države i kulture. Vladimir je svrgnut u korist svog mlađeg brata Simeona, koji je nastavio podržavati Klimenta te ga imenovao za biskupa. Kršćanstvo je proglašeno državnom religijom, a slavenski jezik je proglašen zvaničnim crkvenim i državnim jezikom. Odlukama koncila su dugogodišnji Borisovi napori da se otrgne od utjecaja bizantske crkve konačno uspjeli.

Njegova pobjeda i odluke donesene na koncilu učinile su Preslav novim državnim i kulturnim središtem. Ubrzo je na narodnom saboru, zvaničnim pismom na dvoru proglašena ćirilica čije

¹²⁰ Цветан Грозданов, Свети Наум Охридски, Скопје, 2015, 14.

¹²¹ Emil Georgiev iznosi stav po kojemu je Preslavska književna škola odnosno književna aktivnost u središtu bugarske države bila organizirana prije dolaska Metodovih učenika. Njegov stav počiva na tezi da je ćirilica najstarije slavensko pismo i da se razvila neovisno od glagoljice, u etapama slavenskog političkog i društvenog razvitka. Tako on prvu fazu u razvoju slavenskog pisma vidi u pisanju "crtama i rezama" koje spominje Hrabar. Druga bi bila upotreba grčkog pisma, prvo "bez ustrojenija", a poslije, prilagođavajući ga osobinama svoga jezika pri čemu se razvija ćirilica, slavenizirano grčko pismo. Potvrđuje Konstantinov izum glagoljice za potrebe moravske misije, ali on u njemu vidi proces posuđivanja iz ćirilice. Pronalazak Evandjelja i Psaltira pisanim "ruskim pismenima" i razgovor Konstantina s čovjekom koji je govorio jezikom ovih knjiga tumači kao slavensko pismo i slavenski jezik. (ŽK, 68-69., vidi stranu 16.) U prilog ovoj tezi navodi i dolazak Metoda u Bizant s nekoliko svojih učenika na poziv bizantskog cara 881. ili 882. godine koji se spominje u *Žitiju Metodovu*. Smatra da je dio učenika zadržan te da je otišao u Bugarsku na poziv kneza Borisa koji je tražio ljude sposobne da šire kršćanstvo u njegovoj zemlji. Tako on navodi da je Jovan Egzarh počeo s pisanjem prije vremena dolaska Metodovih učenika te nije proizilazio iz škole Ćirila i Metoda, iako je znao za njihovo književno djelo. Dalje, pretpostavlja da je autor azbučne molitve, Konstantin Prezviter, mogao biti jedan od zadržanih Metodovih učenika. (Emil Georgiev, Кирил и Методий и развитието на българската култура, Literatura o Ćirilu i Metodiju prilikom 100. jubileja slavenske pismenosti, Zagreb, 1969, 299-300.). Ovakva tumačenja zasigurno nisu bez naučne vrijednosti, stoga smo procijenili da smo dužni navesti ovu teoriju koja može poslužiti za dalja istraživanja navedene problematike.

nastajanje ćemo pokušati približiti u trećem dijelu rada.¹²² Razloge prihvaćanja ćirilice pisma na štetu glagoljice, kojom se nastavilo služiti u Ohridu, teško je odrediti. Znanstvena nagađanja su išla od pretpostavke da je usvojena iz praktičnih razloga, obzirom na već dugogodišnju korespondenciju s Bizantom te veći kulturni utjecaj u istočnim i južnim dijelovima Bugarske, do tvrdnje pojedinih filologa da je jednostavnija za pisanje. Ipak, teško je prihvatiti spontano prevladavanje ćirilice kao jednostavnijeg pisma. Tumačenje kako je to bila politička odluka je mnogo izvjesnije. Vjerovatno se Simeon našao u dilemi, da li prihvatiti glagoljicu kao originalno slavensko pismo, ili zvaničnim pismom učiniti novo, bliže grčkom, i koje proizilazi iz dugogodišnje upotrebe grčkog pisma, naravno s potrebnim "ustrojenijem". Svakako treba uzeti u obzir podatak koji nam daje crnorizac Hrabar u svom traktatu o pismenosti Slavena prije moravske misije, u kojem navodi da su se nepokršteni Slaveni koristili crtama i rezama, a kasnije grčkim i latinskim pismom. Stoga bismo pogriješili kada ne bismo sagledali važnost upotrebe grčkog pisma u Bugarskoj u periodu koji je prethodio radu Ćirila i Metoda. Navika da se se piše grčkim alfabetom čiji ustav je temelj ćirilice, mogla je odigrati presudnu ulogu u političkoj odluci koja ju je učinila pismom dvora. Ne treba zanemariti ni vjerovatni otpor grčkog klera, kao ni Simeonov odgoj na grčkim uzorima.

Simeon je pokrenuo širok program prevođenja koji je povjerio grupi talentiranih svećenika. U svojoj prevodilačkoj djelatnosti istaknuo se neposredni učenik solunske braće Konstantin Preslavski. Uskoro je preslavska kulturna škola postala novo središte slavenske kulture i književnosti koje se zasnivalo na ćirilici. Glagoljica se nije mogla nositi s ćirilicom, iza koje je stajala politička i društvena moć. Potisnuta je iz centra Samuilove države na jugozapad i tu se očuvala do 13. stoljeća. Ipak, njen utjecaj je sve više slabio i zavisio je od Klimentovih i Naumovih učenika koji su vjerno čuvali izvornu ćirilo-metodsku tradiciju. S druge strane ćirilica se, kao pismo dvora, raširila iz Preslava i izvan granica Bugarske.¹²³

Zbog nedostatka izvora teško je pisati o međusobnom odnosu dvije škole. Odstupanje od prvog slavenskog pisma svakako je naišlo na negodovanje vjernih sljedbenika ćirilo-metodske

¹²² Mateo Žagar u svojoj knjizi *Uvod u glagoljsku paleografiju I* uvriježenom mišljenju da je ćirilica postala službenim pismom na koncilu 893. godine, suprostavlja stav da je ona postala službena tek u doba bugarskog cara Petra u 10. stoljeću, kao težnja da sve balkanske Slavene objedini pod svoju vlast. /Uvod u glagoljsku paleografiju I (10. i 11. stoljeće), Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2013., 345./.

¹²³ S propašću bugarske države krajem 14. stoljeća, dva nova kulturno-politička centra ćirilske književnosti se nalaze u Rusiji i Srbiji. Ćirilo-metodska tradicija je uglavnom posredstvom Preslavske književne škole došla u Kijevsku Rusiju krajem 10. stoljeća. Raška književna škola u Srbiji počinje djelovati početkom 13. stoljeća.

tradicije. Crnorizac Hrabar u svojoj raspravi *O pismenima*, između ostalog, brani glagoljicu kao pismo koje je priličnije slavenskom jeziku.¹²⁴ Kliment i Naum su svakako zastupali opoziciono stajalište prema greciziranoj azbuci i kulturnoj politici Simeona. S druge strane, Konstantin Preslavski, jedna od najvažnijih ličnosti preslavske škole i biskup Preslava, bio je Metodov učenik kao i Kliment i Naum te je napisao *Službu Metodu*. Stoga se teško može pričati o nekom ozbiljnijem sukobu.

Iako su oba pisma nastala na ćirilo-metodskoj tradiciji, činjenica je da je njihovo djelovanje otišlo u različitim smjerovima. Dok se ćirilica širila kao pismo koje objedinjuje crkvu i vladarski dvor, glagoljica se u nekim područjima pretvarala u simbol onoga što je narodno, a suprotno od onoga što je propovijedala zvanična crkva. To je došlo do izraza u bogumilskom pokretu u Bugarskoj koji se razvio upravo na području gdje se održala glagoljica. Ona se održala i u borbi za narodnu crkvu u Hrvatskoj i u Bosni, o čemu će biti više riječi.

Počeci slavenske pismenosti u Hrvatskoj i Dalmaciji

Prvo pismo s kojim su se susreli Hrvati bilo je latinsko, koje je došlo odmah s pokrštaivanjem. Samo pokrštaivanje, prirodno je značilo i latiniziranje. Međutim, najstarije riječi na hrvatskom/slavenskom jeziku uklesane su u kamen glagoljicom. Ona je prvobitno bila pismo liturgijskih knjiga, da bi razvojem postala pismo i književno-umjetničkih tekstova te pravnih spisa. Stoga, kada pišemo o počecima hrvatske pismenosti u fokus se stavlja glagoljično pismo.

Ne zna se pouzdano kada i odakle je glagoljica došla među Hrvate. Postoje dvije pretpostavke o tome. Prva, mnogo vjerovatnija, je ona da se to desilo još u vrijeme moravske misije. Vjekoslav Klaić smatra da je slavenska pismenost do Hrvata došla preko Moravske i Koceljeve kneževine. Tim prije što je zemlja kneza Mutimira pripadala srijemskoj nadbiskupiji. Poziva se na pismo pape Ivana VIII Mutimiru¹²⁵ iz godine 873., u kojemu mu papa piše da se povrati pod srijemsku

¹²⁴ F. Curta, *Southeastern Europe in Middle Age 500-1250.*, 215.

¹²⁵ Tumačenje Mutimira, kao panonskog kneza, kojemu se pismom obraća papa Ivan VIII iz 873. godine, u historiografiji je dosta osporavano. Historiografija danas smatra da je dokazano da se radi o srpskom knezu Mutimiru. Suprotno tomu, Muhamed Hadžijahić rješenje o ličnosti kneza Mutimira razmatra putem paleografije. Pri tome iznosi zaključak da se ustvari radi o knezu Budimiru, a geografski prostor na koji se širila Metodova dijeceza smatra prostorom zagorske sklavinije, odnosno Porfirogenetove "ostale Sklavinije", čije ime se po njemu odnosi na područje Bosne, Usore, Donjih Krajeva. (Muhamed Hadžijahić, *Pitanje rasprostranjenosti Metodove nadbiskupije južno od Save*, Časopis instituta za crkvenu povijest katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1985., 10-15.).

nadbiskupiju koja je pod direktnom jurisdikcijom Rima.¹²⁶ Istu pretpostavku zastupa Ferdo Šišić, iznoseći tvrdnju da se to desilo još prije Metodovog putovanja u Carigrad 882. godine, koje se spominje u *Žitiju*. U vrijeme Metodovog prolaska smatra da je slavensko bogoslužje još više ojačalo, da bi nakon njegove smrti tu našli utočište njegovi učenici; i to najprije na području ninske, a onda krčke biskupije.¹²⁷ Michal Lacko takav zaključak izvodi iz *Žitija Naumova*, na osnovu čega pretpostavlja da se Metod zadržao neko vrijeme na hrvatskom području, nakon što je pri povratku iz Rima doplovio do Ilirika.¹²⁸

Druga je pretpostavka da su slavensko bogoslužje i glagoljicu Hrvatima donijeli Metodovi učenici nakon protjerivanja iz srijemske nadbiskupije. Vjerovatno je upravu J. Hamm kada tvrdi da je takva pretpostavka neuvjerljiva, iz razloga što bjegunci među starosjedilačkim stanovnicima uglavnom nemaju onog ugleda koji je potreban da se njihova nauka u tako kratkom vremenu učvrsti. Pri tome uzimajući u obzir da oni nisu mogli imati političku podršku kod hrvatskih vladara, bez koje se ne bi mogla tako snažno ukorijeniti, obzirom da se knez Branimir s Teodosijem priklonio Rimu 879. godine. Nema nikakvih dokaza da su njih dvojica mogli napraviti nagao preokret u političkoj orijentaciji za tako kratko vrijeme i prihvatiti slavensko bogoslužje nakon progona 885., uprkos neprijateljskom stavu rimske crkve. Stoga se ono u Hrvata vjerovatno ukorijenilo prije progona Metodovih učenika, a nakon progona je dio njih našao utočište u oblastima u kojima se služila misa na narodnom/slavenskom jeziku, slavenskim pismom te učestvovao u daljem razvoju.

Ipak, ove teze ostaju u domenu pretpostavki, obzirom da nema dokaza da se glagoljica koristila prije 11. stoljeća.¹²⁹ Smatra se da najstariji rukopis, *Kločev glagoljaš*, ne može biti datiran

¹²⁶ Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, svezak prvi, Tisak i naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutch), Zagreb, 1899., 57-58.

¹²⁷ Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do godine 1873.*, Zagreb, Izdanje Matice Hrvatske, 1916., 43.

¹²⁸ M. Lacko, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod* 5, 14.

¹²⁹ Valja napomenuti da, suprotno dominirajućem stavu o glagoljskoj pismenosti u Hrvatskoj u 10. stoljeću koji proizlazi iz jedinog izvora slavenske hrvatske pismenosti *Historia Salonitana* Tome arhiđakona, F. Curta smatra da je glagoljica u Hrvatskoj fenomen 11. stoljeća, a da su u 10. dominirali benediktinci. Pošto ne postoji drugih izvora koji bi dali bilo kakve naznake, a najstariji rukopis datira iz 11. stoljeća, iznosi mišljenje da je tekst sačuvan u *Historia Salonitana* kasnija interpolacija. Njegova teza je svakako naučno korisna za nastavak istraživanja ove problematike. (F. Curta, *Southeastern Europe in Middle Age 500-1250.*, 197-198.) Sam izvor o hrvatskoj pismenosti *Historia Salonitana* je izazvao mnogo kontroverzi pošto o samom sinodu u Splitu ne spominje gotovo ništa, a informacije su sačuvane u "dužoj" *Historia Salonitana maior* (u nauci se smatra sastavnim dijelom *Historia Salonitana*), što je izazvalo brojne polemike u kritičkom sagledavanju odnosa dva teksta. Kako *Korčulanski kodeks* potvrđuje postojanje papinih pisama, nećemo se ovdje baviti o razlozima zbog kojih je arhiđakon Toma zapostavio tako važan događaj.

prije početka 11. stoljeća.¹³⁰ Vatroslav Jagić je nastojao najstariji liturgijski hrvatski dokument na staroslavenskom jeziku, *Bečke listiće*, povezati s djelovanjem Metodijevih učenika oko 900. godine. Florin Curta opovrgava takvu tvrdnju stavljajući rukopis u kraj 11. stoljeća.¹³¹

Početak slavenske službe i jezika u Hrvata, historiografija uglavnom stavlja u 10. stoljeće na osnovu izvora iz historije splitske nadbiskupije *Historia Salonitana* arhiđakona Tome, u kojoj se spominju splitsku sinodi i pisma pape Ivana X. Oni nam govore o sukobu ninske biskupije na čelu s biskupom Grgurom na čelu i latinske splitske nadbiskupije. Naime, kada su se dalmatinski gradovi vratili u okrilje rimske crkve¹³², splitski nadbiskup je zahtijevao da se ukine ninska biskupija i da se podredi njegovoj jurisdikciji.

Historia Salonitana nam donosi podatak da se papa Ivan X u pismu dalmatinskom episkopatu tužio da su do njega došle glasine kako se u hrvatskim stranama širi nekakav *Metodov nauk* na slavenskom jeziku, kojeg on ne nalazi među priznatim crkvenim piscima, stoga im nalaže da se poprave.¹³³ U drugom pismu koje je uputio kralju Tomislavu, knezu Mihajlu Viševiću i svim županima, svećenicima i cijelom narodu koji boravi u slavenskoj zemlji i Dalmaciji, papa se zgraža što dopuštaju kod oltara prinošenje žrtava na slavenskom jeziku.¹³⁴ Iz pisama se isčitava da se splitski nadbiskup potrudio da do Rima dođe vijest o korištenju slavenskog jezika u crkvenim stvarima među Slavenima ninske biskupije i Dalmacije te slavenskog bogoslužja nastalog na ćirilo-metodskoj tradiciji. Muhamed Hadžijahić, zagovornik teze o pripadanju zagorske sklavinije Metodovoj nadbiskupiji, analiziranjem papinih pisama, smatra da je *Metodov nauk* na područje Splitske nadbiskupije, Hrvatske i Zahumlja dolazio upravo iz područja bivše Metodove nadbiskupije južno od Save.¹³⁵

Povodom novonastalog spora sazvani su splitski crkveni sabori 925. i 928. godine. Odluke sabora nam donosi Ferdo Šišić u *Povijesti Hrvata i Priručniku izvora hrvatske historije*, a našega rada se tiču one o ukidanju ninske biskupije, samim tim i slavenskog bogoslužja.¹³⁶ Svećenici koji su služili slavenskim jezikom mogli su biti zaređeni jedino za niže svećeničke redove ili redovnike.

¹³⁰ F. Curta, *Southeastern Europe in Middle Age 500-1250.*, 198.

¹³¹ Isto, 198.

¹³² Iz spisa splitskih crkvenih sabora saznajemo da su dalmatinske crkve do 920-924. godine bile uz carigradskog patrijarha (F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, 212-213.).

¹³³ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 35-36.

¹³⁴ F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, 213-216; J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 36.

¹³⁵ Muhamed Hadžijahić, *Povijest Bosne u 9. i 10. stoljeću*, Sarajevo 2004, 232.

¹³⁶ F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do godine 1873*, 132; Isto, *Priručnik izvora hrvatske historije*, 213.

Biskupi nisu smjeli dopustiti slavensku službu u crkvama, osim u nestašici svećenika, ali i tada uz dopuštenje pape.¹³⁷ Iako su mnogi historičari zauzeli pomalo romantičarski stav da je u fokusu sabora bilo pitanje jezika u liturgiji, odnosno da je sabor označio početak borbe za slavenski jezik i glagoljicu, ove odluke nam pokazuju da se glagoljica tolerisala i da su optužbe o *Metodovom nauku* poslužile u svrhu lakšeg preuzimanja jurisdikcije nad ninskom biskupijom. Lako ćemo se složiti s Ivom Goldsteinom kada kaže da je cilj sabora zadobijanje metropolitanske časti, a spor oko slavenskog bogoslužja i glagoljice je poslužio kao pogodno sredstvo za njegovo ostvarenje.¹³⁸

Tako se slavenska služba u skladu s odlukama splitskih sabora, održala prevenstveno među nižim svećenstvom. Zahvaljujući takvoj ulozi dobila je narodni karakter te je našla oslonac u širokim slojevima seljaštva. Time je razvoj književnosti na narodnom jeziku dobio šansu da se razvija slobodnije.

Služba, a s njom i glagoljsko pismo, nisu mogli biti preovladavajući, niti pod zaštitom domaćih vladara. Odnos vladara prema njoj diktirali su njihovi odnosi s Rimom, što vidimo iz pisma pape Ivana X. Država je podržavala latinsko svećenstvo. Pronađeni natpisi i fragmenti u crkvama su pisani jedino na latinskom pismu. S druge strane, vjerovatno bi bilo pogrešno smatrati da se glagoljicom služilo tajno, u izoliranim zajednicama pobunjenika protiv vlasti. Potvrdu nam uz spomenike pružaju crkveni sabori i papinska pisma, u kojima se ne spominje zabrana glagoljanja.

To nam potvrđuje i crkveni sabor u Splitu 1060. godine na kome su se sastali dalmatinsko-hrvatski opati i drugi svećenici. Jednom od odluka je onemogućeno zaredživanje svećenika ako ne znaju latinski. Međutim, glagoljica nije izričito zabranjena, kao ni staroslavensko bogoslužje. Ne može se smatrati da su zajednice s glagoljaškim bogoslužjem imale neki pobunjenički karakter protiv vlasti. Odluke je poslanicom potvrdio papa Aleksandar II iste godine.¹³⁹

U 11. stoljeću imamo izvore glagoljske pismenosti u sjeverozapadnom dijelu Dalmacije, prema Kvarnerskom zaljevu. Najstariji spomenici pronadjeni na tom području su natpisi: Valunski, Plominski, Krčki, Baščanska ploča (1 100. godina).¹⁴⁰ Upravo Valunska ploča nam ilustrira

¹³⁷ Ante Babić...(et al.), *Historija naroda Jugoslavije I: Hrvatske zemlje u ranofeudalno doba*, 194; J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 36.

¹³⁸ Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995., 279-280.

¹³⁹ F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, 233-238.

¹⁴⁰ V. Štefanić, *Tisuću i sto godina od moravske misije*, 33.

dvojezičnost toga područja, pošto je na nadgrobnom spomeniku porodične grobnice dio napisan slavenskim jezikom, glagoljičnim slovima, a dio latinskim.

U proučavanju prisutnosti i položaja slavenske pismenosti na područjima obitavanja Hrvata kao važan izvor poslužio je prijepis pisma pape Inocentija IV na latinskom jeziku, koje je on uručio senjskom biskupu Filipu u pismu datiranom 29. 03. 1248. godine, a zapisan je u vatikanskim registrima.¹⁴¹ U sadržaju pisma papa Inocentije je odobrio slavensko bogoslužje i glagoljicu senjskom biskupu Filipu. Važnost pisma je što papa u njemu direktno senjskom biskupu odobrava upotrebu glagoljske službe i knjiga u njegovoj biskupiji, ali i u krajevima izvan senjske biskupije, gdje se već vrši glagoljski običaj. Dalje se navodi da se misa služi na posebnom pismu, za koje klerici tvrde "da ga imadu od sv. Jeronima".¹⁴² To je prvi historijski spomen koji glagoljicu dovodi u vezu s Jeronimovom ličnošću. Upravo to će nagnati mnoge znanstvenike da nastanak glagoljice traže na hrvatskom prostoru, a autorstvo pripisuju Jeronimu. Danas je u naučnim krugovima takva teza odbačena, a vezanje glagoljaša uz ime Jeronima možemo posmatrati u kontekstu njihove borbe s latinašima. Napadi latinskih svećenika su bili upereni protiv solunske braće, što smo vidjeli u *Historia Salonitana* Tome arhiđakona, kada papinstvo spočitava glagoljašima "*Methodii doctrina*". Tako da su glagoljaški svećenici vjerovatno smatrali da će vezujući svoj rad uz Jeronima povećati ugled i lakše ozakoniti slavensko bogoslužje i pismo.

Veliku pažnju izučavanju sadržaja pisma posvetio je u zadnje vrijeme gospićko-senjski biskup i crkveni historičar Mile Bogović. Zagovornik je teze da nastanak glagoljice treba tražiti na hrvatskom tlu. Također je iznio neka tumačenja papine poslanice koja se tiču odobrenja senjskom biskupu Filipu za novo misijsko djelovanje koje je trebalo primijeniti u svrhu "pravovjerja", šireći glagoljsko bogoslužje najprije u Bosni gdje je ojačala hereza.¹⁴³ Smatra da se u ovom papinskom pismu, na staroslavensko bogoslužje po prvi put ne gleda s aspekta ugrožavanja pravovjerja, već suprotno. Zatim iznosi tezu da papa u staroslavenskom jeziku vidi poveznicu sjedinjenja pravoslavnih Slavena s katoličkom crkvom. Takve tvrdnje nisu bez uporišta, pošto je sličnu privilegiju Inocentije IV dao i benediktincima u Omišu 1252. godine. Tako su Senj i Omiš postali žarišta iz kojih se glagoljsko pismo širilo na razne strane. Što se pak Bosne tiče, i ako je postojala

¹⁴¹ M. Glavičić, Pismo pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu u tiskanim izdanjima i historiografiji, 159-184; M. Bogović, Senjska glagoljska baština, 11-26

¹⁴² M. Glavičić, Pismo pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu u tiskanim izdanjima i historiografiji, 165.

¹⁴³ Isto, 174.

ideja o misijskom djelovanju, ona nije uspjela, pošto je glagoljica potisnuta u korist ćirilice krajem 12. stoljeća; o čemu ćemo pisati u narednom poglavlju.

Glagoljica se u Hrvatskoj održala najduže te je dobila i specifične oblike. Tako je od najranije oble prešla na uglatu glagoljicu. Ona je u srednjovjekovnoj borbi, kao i kroz cijelu povijest, postala sredstvo očuvanja narodnog bogoslužja, književnosti i identiteta. Služila je kao instrument za odbranu od tuđinskih nasrtaja na domaću književnost. Kod Hrvata se očувала najduže. Njeno posljednje utočište bilo je u crkvi, ali je i tu prestala biti u upotrebi kada ju je zamijenila latinica 1927. godine na vatikanskom saboru. Danas je jedino predmet naučnog istraživanja.

Počeci slavenske pismenosti u Bosni i Humu

Izvori za početke slavenske pismenosti na području Bosne i Huma veoma su oskudni. Izvorna oskudica je uzrokovala mnoga pitanja na koja se pokušao dati odgovor, a mi ćemo obraditi nekoliko problema koji su izazvali polemike. Sa sigurnošću možemo reći da su na ovom području u upotrebi bila dva slavenska pisma - glagoljica i ćirilica. Na osnovu proučavanja najstarijih pronađenih epigrafskih i pisanih spomenika većina historičara smatra da se glagoljica ranije raširila. Da bi od 12. stoljeća preovladala ćirilica koja je postala crkveno i poslovno pismo.

Nemamo izvora kada su ovi krajevi došli u dodir sa slavenskim pismom. Prvi val pismenosti vjerovatno je došao s kristijanizacijom. Ona se do 9. stoljeća širila iz Dalmacije, a od 9. stoljeća i s istoka, pogotovo za vrijeme procvata Ohridske književne škole, kada se iz nje slavenska pismenost širila uz crkvene ustanove. Oblast Huma pokrštena je nešto kasnije zbog otpora Neretljana prema kršćanstvu. Naravno, možemo pretpostaviti, da je zajedno s kristijanizacijom iz središta na kojima se služilo slavensko bogoslužje dolazila i slavenska pismenost.

Prilično uvjerljivu tezu o vremenu pokrštavanja iznio je Muhamed Hadžijahić. Da bi lakše razumjeli njegove tvrdnje, potrebno je razjasniti terminologiju kojom označava prostor kasnije države Bosne. On tretira Porfirogenetove "ostale sklavinije"¹⁴⁴ kao protodržavu kasnije bosanske države i objedinjuje ih nazivom zagorska sklavinija. Taj naziv bi obuhvatio područje buduće Bosne, Usore i Donjih Kraja. Njegova teza je da se u gornjem toku porječja Bosne, kojem pripada matična uloga u oblikovanju prvih početaka bosanske države, već tada oblikovala zagorska sklavinija u državnu organizaciju župnog ustrojstva. Tako se M. Hadžijahić suprostavlja

¹⁴⁴ Sklavinija označava slavensko područje izvan domašaja bizantske vlasti, ali bez vlastite državne organizacije.

preovladavajućem stavu da je Bosna do pojave prvih izvora u kojima se spominje zasebno sa svojim imenom, bila dio, što srpske, hrvatske ili zetske države. Zaista, ako bi za Hum sa sigurnošću mogli reći da je u ranom srednjem vijeku došao pod vlast srpskih, odnosno hrvatskih vladara, razvijeni feudalni odnosi koje spominju izvori sasvim opravdano nas navode na misao da se Bosna u ranom srednjem vijeku razvijala kao zasebna oblast s ranofeudalnim društvenim uređenjem.

Problematiku masovnog pokrštavanja zagorske sklavinije M. Hadžijahić je nastojao rasvijetliti na osnovu malobrojnih izvora koji nam ne daju konkretne podatke, već nas tjeraju na domišljanja. Upoređivanjem podataka o pokrštavanju iz *De administrando de imperio* i *Života Bazilija*, koji govore o pokrštavanju za vrijeme cara Bazilija, s navodima u *Ljetopisu zagorske sklavinije*,¹⁴⁵ uočava da podaci nisu u proturječnosti te da se slažu u nekim pojedinostima. Naime, pošto se izlaganje u *Ljetopisu* odnosi na "ostale sklavinije", pri čemu se misli na unutrašnjost slavenskog juga, tvrdi da o pokrštavanju tamošnjih Slavena nema govora do kralja Satimira, čiju vladavinu datira od oko 860. do 877. godine. *Ljetopis* spominje i sastanak Budimira s Konstantinom u Hazariji i Budimirovo obraćanje na kršćanstvo, a onda i boravak Konstantina u Budimirovom kraljevstvu, za kojeg Hadžijahić smatra da je došao u već dobrim dijelom pokrštenu zemlju. Pri tome je bitno naglasiti da on tumači da se epizoda o Konstantinovu boravku vjerovatno odnosi na Metoda. Dalje, prema *Ljetopisu*, pokrštavanje za vrijeme Budimira neposredno je prethodilo saboru na Duvanjskom polju, kojega Hadžijahić datira u 885.-886. To je period vladavine cara Bazilija za vrijeme kojeg je pokrštena većina južnih Slavena. Zaključuje da su postojeći izvori o pokrštavanju zagorske sklavinije *De administrando imperio* (29. poglavlje), *Ljetopis zagorske sklavinije* (9. poglavlje) i *Proložno žitije Metoda* u kojem se spominje slavensko izaslanstvo koje je tražilo pokrštavanje od Konstantina, u potpunom saglasju.¹⁴⁶

Na osnovu izloženog o pokrštavanju i boravku Metoda u zagorskoj sklaviniji te drugih pojedinosti koje ćemo izložiti, s pravom se postavlja pitanje djelovanja Metoda i njegovih učenika na području zagorske sklavinije i da li je ona pripadala Metodovoj dijecezi. Ako prihvatimo za vjerodostojnu Metodovu posjetu Budimirovoj državi, onda je misionarsko djelovanje na području kasnije Bosne i Huma neupitno. Veoma zanimljiv podatak je što je *Kločev glagoljaš*, za kojeg se pretpostavlja da je autorsko djelo Metoda, pripisivan svetom Jeronimu. Već smo spomenuli da se

¹⁴⁵ Ljetopis zagorske sklavinije je sastavni dio Ljetopisa popa Dukljanina

¹⁴⁶ M. Hadžijahić, Povijest Bosne u 9. i 10. stoljeću, 209-212.

Metodovo ime na ovom području zamjenjivalo Jeronimovim zbog negativnog stava rimske crkve prema Metodu. To bi onda moglo značiti da je *Kločev glagoljaš* nastao baš tu.¹⁴⁷

Područje Bosne zaista je bilo izuzetno pogodno tlo za slavensku misiju. Bilo je izvan hrvatske crkve koja je imala uređenu crkvenu organizaciju pod Rimom na zapadu i izvan područja koje je pripadalo carigradskom patrijarhu na istoku i jugu. U poglavlju o pismenosti u Hrvatskoj i Dalmaciji naveli smo tezu Michala Lacka koji je, na osnovu *Žitija Nauma* u kojemu se spominje da je Metod u povratku iz Rima doplovio do Ilirika, zaključio da se Ilirik odnosi na Dalmaciju. Međutim, ako se zadržao u Dalmaciji teško da je propustio da prođe i kroz zagorsku sklaviniju. Hadžijahić takvo mišljenje potkrepljuje podatkom iz grčke službe slavenskih prvoučitelja, koja podrazumijeva da je bio u Iliriku "prolazeći kroz zemlje mnogih plemena".¹⁴⁸ Nadalje, on navodi pripovijedanje dubrovačkog hroničara Restija, koji govori da je bosanski biskup Radogost 1195. godine, polagao zakletvu vjernosti svom metropolitu na slavenskom jeziku, na temelju stare povlastice koju je 880. godine izdao papa Ivan VIII.¹⁴⁹ Tako da je rad ćirilo-metodske misije u zagorskoj sklaviniji veoma izvjestan.

Štaviše, postoje naznake da je ona pripadala Metodovoj dijecezi. U *Žitiju Metodovu*, na Koceljov upit papi da mu pusti Metoda za učitelja, papa odgovara "ne samo tebi jedinome, nego i svim ovim slovenskim zemljama šaljem ga kao učitelja".¹⁵⁰ Hadžijahić nema sumnje da je Bosna bila sastavni dio Metodove crkvene nadbiskupije. Poziva se na već spomenuto pismo pape Ivana VIII iz 873. godine, u kojemu se navodi da je područje koje je pokrstio knez Budimir s Metodovim misionarima bilo bez crkvenog poglavara.¹⁵¹ Na osnovu toga zaključuje da je Metodova nadbiskupija obuhvaćala i krajeve južno od Save. Tu treba naglasiti da se u historiografiji smatra da je pismo upućeno srpskom vladaru Mutimiru, ali Hadžijahić smatra da se radi o pogrešnom čitanju imena Budimir. On Metodovu dijecezu prostorno smješta između Sisačke, Skradinske i Duvanjske biskupije na zapadu, Zahumske (u sastavu Solinske nadbiskupije) na jugu i rijeke Drine na istoku, gdje je graničila s područjem pod jurisdikcijom Carigradske patrijaršije. Interesantno je mišljenje Stojana Novakovića koji podržava stav da je pismo upućeno srpskom županu Mutimiru

¹⁴⁷ M. Hadžijahić smatra da se možda radi o besjedi izrečenoj na Duvanjskom saboru (M. Hadžijahić, *Povijest Bosne* u 9. i 10. stoljeću, 227).

¹⁴⁸ Isto, *Povijest Bosne* u 9. i 10. stoljeću, 214.

¹⁴⁹ Isto, 215.

¹⁵⁰ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Ћирило и Методије, 157.

¹⁵¹ M. Hadžijahić, *Povijest Bosne* u 9. i 10. stoljeću, 217.

te da je donja Panonija činila jezgru Metodove nadbiskupije, i da joj je između ostalih pripadalo područje Bosne u Posavini.

Zaista je teško pomisliti da rimska crkva u svojoj ideji obnove Ilirika nije imala u vidu i prostor južno od Save. Kao najistočnija tačka prema području na kojemu je Carigradska patrijaršija tek zadobila prevlast, morala je biti od velikog značaja za Rim. Kada je Bugarska definitivno otpala od Rima, papa Ivan VIII je u pismima Borisu isticao pravo Rima na Ilirik.¹⁵² Sasvim prirodno je da su se u ideju obnove Ilirika ubrajale i "Porfirogenetove sklavinije" koje su se nalazile između. Međutim, ako je ideja i postojala, ne mora značiti da se ostvarila. Jer nažalost, ne postoje relevantni izvori koji bi nam jasnije prikazali sliku dokle je sezala Metodova nadbiskupija prema jugoistoku, ali je neupitno da je ona vršila utjecaj i južno od rijeke Save.

Ovo područje bilo je pogodno tlo za utočište prognanih učenika Ćirila i Metoda. Nažalost, ni tu nemamo pouzdanih izvora koji bi nam potvrdili njihovu prisutnost. Ipak postoje neke naznake da se to zaista desilo. *Žitije Klimentovo* sadrži jednu vijest da su Metodovi učenici protjerani u podunavske krajeve, a zatim, da su se iz Podunavlja rasprišili "na sve strane svijeta".¹⁵³ Kada uzmemo u obzir da Bosna tada nije bila pod rimskom crkvom, onda se nameće kao logično da je dio njih prispio i u Bosnu i Hum. Takav zaključak možemo izvući i iz *Drugog žitija Svetog Nauma* koje govori da su se Metodovi učenici nakon što su došli u Beograd, iz njegovog pravca, jedni rasijali po Meziji (sjevernoj Srbiji), Bugarskoj, Dakiji, a drugi po Dalmaciji.¹⁵⁴ Teško je zamisliti da su mogli zaobići i naša područja.

Asocijacija naziva bosanskog grada Goražda smještenog u gornjem Podrinju, na Metodovog nesuđenog nasljednika na mjestu slavenske nadbiskupije, Gorazda, navela je na razmišljanje da je upravo on boravio u tom kraju za vrijeme postojanja nadbiskupije, ili da je možda tu našao utočište nakon izгона. Naziv Goražde je po mišljenju filologa izveden od ličnog imena Gorazd. Ako uzmemo za tačnu pretpostavku da je područje Bosne imalo važnu ulogu u slavenskoj misiji, onda je sasvim moguće da je tu boravio. U prilog tomu ide patarenska hiža s metohom koja se nalazila u Goraždu. Nije isključeno da se Gorazd tu sakrio nakon izгона iz Moravske, ali kako nije

¹⁵² Vidi stranu 45-46.

¹⁵³ M. Hadžijahić, *Povijest Bosne* u 9. i 10. stoljeću, 215.

¹⁵⁴ Isto, 215.

spomenut u izvorima u kojima se poimenice spominju Metodovi učenici koji su bježali prema jugoistoku, za takvo nešto su male šanse.

Iako ne postoji jasan izvor koji povezuje ćirilo-metodsku misiju i djelovanje njihovih protjeranih učenika na našem području, na osnovu iznesenih pretpostavki, začetke slavenske pismenosti u Bosni i Hercegovini veoma lako možemo pripisati upravo njima. Rješenje pitanja nastanka bosanske crkve i bosanske hereze, sigurno bi pomoglo u cijelom problemu. Međutim, i tu su izvori oskudni, a mišljenja podijeljena.

Fenomen Crkve bosanske sa svojim obilježjima narodne bosanske crkve, potakao je mnoge naučnike na razmišljanje o povezanosti ćirilo-metodskih tradicija s ovom institucijom. Tako mnogi istraživači primjećuju utjecaj slavenske misije na Crkvu bosansku. Vezu sa slavenskom misijom uočili su između ostalih B. Petranović, Marko Vego, Aleksandar Solovjev, koji kaže da se Crkva bosanska u svojoj propovijedi "nakalemila na stare tradicije slavenskog obreda iz doba Ćirila i Metoda."¹⁵⁵ Jaroslav Šidak zaključuje da je Crkva bosanska umnogome očuvala netaknutu ćirilo-metodsku tradiciju, koja joj je utisnula konzervativno obilježje. Nadalje, smatra da je i *ecclesia bosnensis*, koja je bila pod vrhovništvom dubrovačkog nadbiskupa, bila redovnička crkva u skladu s ćirilo-metodskom glagoljskom tradicijom.¹⁵⁶ Ivan Ostojić pobija, kasnije uglavnom odbačenu tezu, da su bosanski krstjani bili nasljednici benediktinaca te zaključuje da su oni bili nasljednici Metodovih učenika.

Pojava latinskih izvora koji u drugoj polovici 9. stoljeća u Bosni spominju latinske, grčke i slavenske samostane navela su pojedine istraživače na domišljanje da su spomenuti slavenski ili grčki, ustvari ćirilo-metodski samostani. Izvori su navedeni u tri papinske bule, od kojih se dvije smatraju vjerodostojne.¹⁵⁷ Na osnovu epigrafskih spomenika naučnici dokazuju da je uz ove samostane širena i pismenost.

Ivan Jablanović iznosi hipotezu da su slavenski samostani glagoljaški, odnosno ćirilo-metodski, potkrepljujući to nepostojanjem podataka o progonu glagoljaškog bogoslužja u barskoj nadbiskupiji za razliku od splitske. Pošto se u sve tri bule razlikuju latinski ili dalmatinski samostane s jedne, a grčki ili slavenski s druge strane, M. Hadžijahić također smatra da su grčko-

¹⁵⁵ В. Божићевић, Писменост у Босни и Херцеговини од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године, 224-225.

¹⁵⁶ J. Šidak, Heretička Crkva bosanska, 178.

¹⁵⁷ М. Hadžijahić, Povijest Bosne u 9. i 10. stoljeću, 225-226; В. Божићевић, Писменост у Босни и Херцеговини од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године, 18.

slavenski samostani, zapravo ćirilometodski na slavenskom liturgijskom jeziku i grčkog obreda. Štaviše, iznosi hipotezu o kontinuitetu rada bosanske crkve, u kojemu su ćirilometodski samostani prerasli u kasnije krstjanske hiže, pa tako Crkva bosanska nastavlja ćirilometodske tradicije. Svoju misao objašnjava crkvenom samostalnošću obje crkve i prevlašću narodnog jezika. Dalje, ističe vezu između ćirilometodske misije i redovništva za koju potvrdu vidi u *Žitiju Metodovu*;¹⁵⁸ te činjenici da su i njihovi učenici osnivali samostane.¹⁵⁹ U prilog svojoj tezi navodi i ustrojstvo metodijanskih samostana i Crkve bosanske, koje je po zakonu bazilijskoga reda. Maja Miletić je na osnovu tri kamena spomenika vezana za krstjane dokazala da su oni bili monasi bazilijanci koji su živjeli u samostanima.¹⁶⁰ Stoga se pretpostavka da je Crkva bosanska nastala na ćirilometodskim tradicijama, čini izvjesnom.

Crkva bosanska je imala ključnu ulogu u očuvanju narodne crkve i slavenske pismenosti koja je u srednjem vijeku u potpunosti afirmisala bosansku književnost. Vrhunac izražaja narodne književnosti u Bosni i Humu bili su stećci. Natpisi su većinom ćirilični, ali ih ima u manjem broju i glagoljskih. Prije 12. stoljeća nisu evidentirani na slavenskom pismu.

Institucija Crkve bosanske imala je sva obilježja državne crkve te je s narodnom ulogom u bosanskoj državi doprinijela slobodnijem razvoju bosanskog pisma sa specifičnim obilježjima i književnosti s izraženijim narodnim jezikom. U bosanskoj herezi, ili bolje rečeno optužbama za herezu¹⁶¹, mnogi su pokušali odgonetnuti njen nastanak i povezati utjecaje što dualizma iz Dalmacije, što bogumilstva iz Bugarske, s karakteristikama i crkvenog učenja i posebnosti bosanske ćirilice.

Spomenuli smo da se na području gdje se očuvala glagoljica u Makedoniji razvio bogumilski pokret u 10. stoljeću, kao opozicija kršćanstvu koje je propovijedala zvanična crkva.¹⁶² Prvu pretpostavku da je Crkva bosanska nastala pod utjecajem bugarskih bogumila iznio je Daniele Farlati, dok je Franjo Rački njene začetnike vidio u bogumilima protjeranim iz Srbije u drugoj

¹⁵⁸ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Ћирило и Методије, 163.

¹⁵⁹ Vidi stranu 49.

¹⁶⁰ Dejan Zadro, "Katarsko-dualistički pokret" na istočnoj obali jadrana i heretička Bosna, *Pro Tempore*, Godina 2, br 2, Zagreb 2005., 26.

¹⁶¹ Heretičkom su je nazivali isključivo latinski izvori na osnovu kojih je starija historiografija tražila vezu bosanske hereze u raznim dualističkim pokretima sa zapada i istoka. Pri tom zanemarujući politički i ideološki okvir optužbi. Od sredine 19. stoljeća počinje se koristiti i domaća, odnosno izvorna građa nastala iz kruga bosanske crkve, što je dovelo do novih hipoteza o karakteru njenog učenja.

¹⁶² Vidi stranu 50.

polovici 12. stoljeća.¹⁶³ Istaknuti makedonski filolog Blaže Koneski u bosanskim tekstovima, čak i onima koji sežu u početak 15. stoljeća, ističe tragove glagoljskih originala te pridržavanje jezičkih i redakcijskih osobenosti arhaične Ohridske škole.¹⁶⁴ Stoga je moguće da su bogumilski misionari dolaskom u Bosnu donijeli knjige koje su koristili makedonski bogumili, nastale pod utjecajem Ohridske književne škole. Njegovo zapažanje se može tumačiti na dva načina. Prvi je da je Crkva bosanska zaista nastala pod utjecajem makedonskih bogumila, ali i na način koji smatramo izvjesnijim - da su protjerani bogumili iz Bugarske našli utočište u već formiranoj Crkvi bosanskoj koja je nastala na ćirilo-metodskim tradicijama. Ona je imala azilantski karakter, pa je bila sklonište za progonjene kršćane. Same optužbe na njen račun odnose se i na prihvatanje protjeranih "krivovjernih". Osim bogumila s istoka, prihvaćala je i bjegunce iz Dalmacije optužene za dualističku herezu.

Već krajem 12. stoljeća ćirilica je preovladala u Crkvi bosanskoj i postaje isključivo pismo u Bosni i Humu. Mišljenja naučnika su uglavnom suglasna da je došla iz Bugarske, gdje joj je bilo žarište. Da li je došla neposredno preko kršćanskih misionara ili posredno preko Raške i Duklje, ne može se sa sigurnošću reći. Herta Kuna, prema geografskim osobinama bosanske ćirilice te osvrnuvši se na veze Crkve bosanske i bogumilske hereze u Bugarskoj, smatra da je ona dolazila iz Makedonije. Naglašava činjenicu da se ortografske karakteristike bosanske ćirilice vezuju za najstarije ćirilske makedonske spomenike. Iste karakteristike uočava i kod najranijih sačuvanih spomenika Huma, Zete i Duklje prije formiranja svetosavske redakcije, što govori o putu prodiranja tekstova.¹⁶⁵

Zbog svojih osobenosti bosanska ćirilica je označavana kao zapadna da bi se sukladno grafiji zapadne ćirilice, u znanosti od 1861. godine, počela nazivati bosančicom kako je i danas najčešće zovemo. Ona se nedvojbeno naslanjala na glagoljske tradicije. Tako nauka u srednjovjekovnoj bosanskoj pismenosti uočava brojne glagoljske elemente. Osim grafijskih osobenosti, to jasno vidimo i po tome što se brojčani raspored njenih slova u nekim slučajevima podudara više s brojčanim rasporedom glagoljice nego ćirilice. Većini bosanskih kodeksa dokazan je bliži ili dalji glagoljski predložak.

¹⁶³ D. Zadro, 'Katarsko-dualistički pokret' na istočnoj obali jadrana i heretička Bosna, 24, J. Šidak, Heretička Crkva bosanska, 149-152.

¹⁶⁴ В. Божићевић, Писменост у Босни и Херцеговини од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године, 21-22.

¹⁶⁵ H. Kuna, Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslovenskog jezika, 89-102.

U *Rukopisu bosanskog krstjanina Radoslava*, koji je pisan ćirilicom za krstjanina Gojsaka iz 15. stoljeća, nalazi se glagoljska azbuka koju Josip Hamm, na osnovu grafije predloška iz kojeg je prenesena, datira u 11. stoljeće. Franjo Rački također datira rukopis u isto stoljeće.¹⁶⁶ Glagoljski zapis imamo i u *Čajničkom evanđelju* iz 15. stoljeća¹⁶⁷ te *Divoševu evanđelju*, a Daničić smatra da je Hval prepisao svoj rukopis iz glagoljskog.¹⁶⁸

Najstariji izvor pronađen na području Bosne i Huma pisan slavenskim pismom je *Humačka ploča*, pronađena u Humcu kod Ljubuškog koja se datira u kraj 10. ili početak 11. stoljeća.¹⁶⁹ Na njoj se nalazi natpis koji je pisan ćirilicom. Međutim, u nekim riječima su umetnuta glagoljska slova. Marko Vego tu pojavu tumači tako što smatra da je klesar znao i glagoljicu, pa je nehotice ubacio poneko glagoljsko slovo. Tu on vidi dokaz da je na tom području prvo vladala glagoljica okruglog tipa, a da ju je kasnije potisla ćirilica.¹⁷⁰

Sljedeći nedatirani spomenik je *Miroslavljevo evanđelje* (naziv mu je dao Stojan Novaković), za koji se smatra da je prepis nastao osamdesetih godina 12. stoljeća. Vojislav Bogićević nam iznosi mišljenja nekih naučnika o grafiji rukopisa. Pa tako navodi Kuljbakina, koji smatra da je podloga evanđelja s koje je prepisano pisana staroslavenskim, ali da se ne može pouzdano reći da li je pisana ćirilicom ili glagoljicom, mada veću šansu daje ćirilici. Vladimir Mošin smatra da je rukopis ćirilčni te da su pravopis i pismo najvećim dijelom zetsko-humske redakcije, a manjim dijelom je pravopis mlađe raške redakcije. Utjecaj glagoljske grafije zagovaraju J. Hamm, Josip Vran i Aleksandar Belić.¹⁷¹

Za *Grškovičev odlomak* se pretpostavlja da je nastao u Humu, a po mišljenju Vatroslava Jagića pisan je poluoblom glagoljicom. Dok Đorđe Radojičić ističe da sadrži i bilješke pisane

¹⁶⁶ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 21; В. Божићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године*, 25.

¹⁶⁷ Н. Кунa, *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslovenskog jezika*, 89-102.

¹⁶⁸ М. Њадџијахић, *Povijest Bosne u 9. i 10. stoljeću*, 252.

¹⁶⁹ В. Божићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године*, 19; Nada Miletić, *Rani srednji vijek, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984., 400.

¹⁷⁰ В. Божићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године*, 28.

¹⁷¹ Isto, 24-25.

ćirilicom. Obojica ga smještaju u 12. stoljeće.¹⁷² Vjekoslav Štefanić uz Grškoviće, spominje i *Mihanovićev odlomak* s kraja 12. stoljeća.¹⁷³

Marko Vego nam u svojim *Zbornicima srednjovjekovnih natpisa* donosi odlomak od kamena s glagoljskim natpisom koji datira u 10. ili 11. stoljeće. Pronađen je na lokalitetu Manastirištu u selu Kijevcima kod Bosanske Gradiške.

Važan doprinos u razvitku pismenosti u Bosni daje natpis na kamenoj ploči, koja je stajala na ulazu u crkvu bana Kulina. Nađena je u selu Muhašinovići kod Visokog 1899. godine. Mošin i Vego datiraju natpis u kraj 12. stoljeća.

Mošin između ostalih navodi *Natpis trebinjskog župana Grda*, nadgrobnu ploču Kulinovog velikog sudije Grdeše u zeničkom kraju, komad ploče nađene u Blagaju kod Mostara, sa slovima starog oblika i pravopisom zetsko-humske škole. Posljednji datira u kraj 12. stoljeća.

Prvi bosanski pisani i datirani spomenik na staroslavenskom jeziku je *Povelja bana Kulina* iz 1189. godine. U opisu grafije Vatroslav Jagić ističe da ona, ne samo da je pisana čistom ustavnim ćirilicom, već primjećuje i prelaz na brzopis. Time zaključuje da se počela upotrebljavati i u svakidašnjem životu. Sličnog mišljenja je Gregor Čremošnik koji tvrdi da je pismo dijaka Radoja još uvijek ustav, ali sa mnogo brzopisa. Vladimir Mošin je iznio stav u istom smjeru opisavši ga kao lokalni tip poslovnog pisma, jednostavnog pravopisa i uproštenih oblika u poređenju s književnim spomenicima.¹⁷⁴ Grafija povelje Kulina bana poslužila je nekim naučnicima kao povod za mišljenje da je u Bosni i Humu bilo slavenske pismenosti i prije povelje. To su kasnije pokazali spomenici koji su pronađeni i datirani prije spomenute povelje.

Kao što smo vidjeli Bosna i Hum su zbog svog geopolitičkog položaja bili pod utjecajem i istoka i zapada. Ali se zahvaljujući samostalnoj bosanskoj crkvi u njoj razvila samostalna glagoljska,¹⁷⁵ a zatim ćiriljska pismenost. Nemamo pouzdan izvor zašto je prevladala ćirilica, ali nas pretpostavke vode do zaključka da se počela koristiti zbog lakše poslovne i pravne korespondencije, obzirom na političke prilike u kojima se počela razvijati bosanska država. Kao što

¹⁷²M. Hadžijahić, *Povijest Bosne* u 9. i 10. stoljeću, 241-242; В. Богичевић, *Писменост у Босни и Херцеговини од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године* 25.

¹⁷³ H. Kuna, *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslovenskog jezika*, 89-102.

¹⁷⁴ V. Богичевић, *Писменост у Босни и Херцеговини од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. Године*, 19-21.

¹⁷⁵ Pavao Anđelić ističe neke posebne karakteristike glagoljice na bosanskom tlu na osnovu *Povelje Kulina bana i Evanđelja kneza Miroslava* te je naziva poluoblom glagoljicom (Pavao Anđelić, *Doba srednjovjekovne bosanske države, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984. 443-445.)

smo naveli, već u *Povelji Kulina bana Mošin*, Jagić i Čremošnik primjećuju pojavu brzopisa, odnosno buduće minuskule, što navodi na pretpostavku o pisanju za potrebe svakidašnjeg života i poslovne suradnje sa susjedima. Vjekoslav Štefanić je razlog za prijelaz na ćirilicu, između ostalog, vidio u reformi crkvenih knjiga po rimskom obredu.¹⁷⁶ U srednjem vijeku razviti će široku primjenu. Osim u crkvenoj službi koristit će se kao poslovno pismo, za pisanje povelja i ostalih državnih potreba. Glavni nosioci su bili profesionalni dijaci, a svoj vrhunac je doživjela kroz umjetnost stećaka.

¹⁷⁶ Muhamed Hadžijahić, *Povijest Bosne u 9. i 10. stoljeću*, 253-254.

III STAROSLAVENSKI JEZIK

Kanon staroslavenskih spisa

Rukopisi iz vremena prevodilačke djelatnosti i djelovanja solunske braće i njihovih najbližih učenika nisu se sačuvali. Najstariji spomenici na staroslavenskom jeziku čine prepisi starijih tekstova i potječu iz 9. i 10. stoljeća.¹⁷⁷ Zajedničkim imenom ih zovemo kanon (grč. pravilo, propis, mjerilo, određeni broj) staroslavenskih spisa.¹⁷⁸ Osim što su spomenici slavenske knjižavnosti, služe nam kao izvori početaka slavenske pismenosti i književnosti. Zahvaljujući njima naučnici su dobili priliku da rekonstruiraju staroslavenski jezik i pismo. Nijedan spomenik nije datiran, niti je naznačeno na kojem mjestu je nastao, tako da je vrijeme nastanka određeno približno nakon opširnog filološkog i paleografskog istraživanja. Prema materijalu razlikujemo one pisane na pergamentu (rukopisi) i isklesane u kamenu (natpisi). Obzirom da oni predstavljaju mlađe prepise, a ne iz vremena ćirilometodskog djelovanja, jezik na kojemu su pisani nije isti kao onaj kojim su se služila braća i njihovi prvi učenici. Ipak, osim u *Kijevskim listićima*¹⁷⁹, razlike su neznatne, tako da su oni temelj za proučavanje prvog slavenskog književnog jezika.¹⁸⁰ Staroslavenski kanonski spomenici su pisani glagoljicom i ćirilicom. Približno datiranje i lociranje spomenika, određeno je prema paleografskim i jezičkim značajkama, a ime je dato prema mjestu čuvanja pronađenih i očuvanih spomenika.

Glagoljicom su pisani:

- Kijevski listići – druga polovica X. stoljeća
- Zografsko evanđelje – X/XI stoljeće
- Marijansko evanđelje – XI stoljeće
- Assemanijevo evanđelje – XI stoljeće
- Sinajski psaltir – XI stoljeće

¹⁷⁷ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 56; S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 15; С. Николић, *Старословенски језик I*, 21.

¹⁷⁸ "Naziv *kanonski staroslavenski spomenici* izvorno je skovan kako bi se označio ograničen korpus najstarijih tekstova pisanih staroslavenskim jezikom, na bilo kojem od dva slavenska pisma, prije svega vodeći računa o jeziku..." (M. Žagar, *Uvod u glagoljsku paleografiju 1*, 226.)

¹⁷⁹ Literatura određuje *Kijevske listiće* među najstarije, ali i s najizrazitijim lokalnim jezičnim osobinama češko-moravskog područja, (S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 17.)

¹⁸⁰ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 56-57; S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 15.

- Sinajski molitvenik/euhologij – XI stoljeće
- Kločev glagoljaš/zbornik – XI stoljeće
- Bojanski palimpsest – nepotpuni lekcionar
- Makedonski ili Rilski listići – fragmenti lekcionara

Ćirilicom su pisani:

- Savina knjiga – XI stoljeće
- Suprasaljski zbornik – XI stoljeće
- Eninski apostol – XI stoljeće
- Odlomci Undoljskog
- Hilendarski odlomci
- Zografski odlomci
- Listići Iljinskoga
- Hilferdingov listić
- Psaltir Slucki¹⁸¹

Svetozar Nikolić u ćirilske spomenike navodi i Samuilov natpis.¹⁸² U kanon staroslavenskih spomenika spadaju i sljedeći: *Panonska žitija, Traktat crnorisca Hrabra, djela Konstantina Prezvitara, Šestodnev Ivana Egzarha, Zlatostruj cara Simeuna, Izbor iz homilija u Mihanovićevo homilijaru, Rasprava protiv bogumila prezvitara Kozme, prijevodi Hesihijevih i Teodoretovih komentara uz psaltir, prijevod Antiohiovih Pandekata, prijevod Malaline hronike* i dr., te *Frizinski listići* koji su jedini staroslavenski spomenik pisan latinicom.¹⁸³

Naziv i osobine prvoga slavenskoga književnoga jezika

O samom nazivu jezika kojim se pričalo u vrijeme nastanka prvih tekstova na slavenskom pismu nije bilo sloge u prošlosti. Sigurno bi veći broj pisanih izvora olakšao posao slavistima. S vremenom, pronalaskom novih izvora i njihovom analizom, neki nazivi su odbacivani, a drugi pravdali svoj naziv; da bi se danas kao najčešći naziv za prvu slavensku književnost ustalio termin

¹⁸¹ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 57-59; Kristijan Kuhar, *Slavenski liturgijski izvori od IX. do XIII. stoljeća*, *Diacovensia* 22, Zagreb, 2014, 369-370; S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 15-25; С. Николић, *Старословенски језик I*, 22-24.

¹⁸² С. Николић, *Старословенски језик I*, 25.

¹⁸³ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 60., 189.

staroslavenski. Njime se nije govorilo, služio je u liturgijske svrhe i za prijevode kršćanskih sadržaja s grčkog.

Predmetom naučnog istraživanja prvi jezik slavenskoga pisma počinje biti od prve polovine 18. stoljeća.¹⁸⁴ Od toga vremena on je predmet mnogobrojnih analiza i raznih teorija. Bilo je potrebno utvrditi kakav je to jezik i kako ga, shodno njegovim osobinama, nazvati. U tome periodu su se razvile razne teorije o porijeklu, funkciji i upotrebi prvog slavenskog književnog jezika, koje su dirigirale njegovo ime. Spominju se termini: *crkvenoslavenski*, *starocrkvenoslavenski*, *prastarocrkvenoslavenski*, *staroslavenski*, *starobugarski*, *staromakedonski*, *staroslovenački*. Mi ćemo ga u radu nazivati staroslavenski jezik, a da bi opravdali taj naziv potrebno je analizirati teorije o porijeklu dijelakta, karakteristike jezika te funkciju i upotrebu.

Najstariji pisani izvori koji su pronađeni, a potječu iz 9. i 10. stoljeća, nazivaju jezik prostim općim imenom *slavenski*.¹⁸⁵ Bilo da su izvori slavenski, grčki ili latinski, oni nam daju isti naziv za jezik prvoga slavenskoga pisma. Očito da je u ono vrijeme pridjev slavenski označavao zajednički slavenski govor, odnosno sve slavenske dijalekte. U nauci taj naziv za jezik prve slavenske pismenosti danas je u monogočemu neprihvatljiv iz više razloga. Neodređen je i neprecizan te ne precizira funkciju, karakteristike, ni upotrebu. Osim što može označavati svaki slavenski jezik ponaosob, može i sve slavenske jezike zajedno. Također, on bi mogao označavati slavenski jezik, odnosno jezike kojim su se Slaveni služili prije nastanka pisma koji danas nazivamo praslavenski. Zbunjujuće bi ga danas bilo zvati slavenskim i zbog toga što se tim imenom nazivaju dva zasebna jezika - slovenski (slovenački) i slovenský (slovački).¹⁸⁶

Naziv pisma autori su pravdali dokazujući različite karakteristike koje su smatrali najvažnijim za oblikovanje slavenskog književnog jezika, služeći se spisima koji su očuvani. Da bi došli do najbližega mogućega rješenja osvrnut ćemo se na analize naziva koje smo naveli. Uglavnom su se grupisali na osnovu njegove funkcije i temelja na kojem je nastao. Ono što Stjepan Damjanović ispravno navodi kao manjkavost zadnje teze za sam naziv je da se jezik ne može nazvati književnim samo na osnovu njegovog temelja, jer samo govor nije književni jezik.¹⁸⁷

¹⁸⁴ S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 9.

¹⁸⁵ Isto, 9; J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 54-55; С. Николић, *Старословенски језик I*, 17.

¹⁸⁶ С. Николић, *Старословенски језик I*, 17.

¹⁸⁷ S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 10.

Temelj staroslavenskog jezika i njegova nadogradnja

Dokazivanje teritorijalno-plemenske pripadnosti temelja staroslavenskog jezika iznjedrilo je nazive: *starobugarski*, *staromakedonski* i *staroslovenački*. Termin *starobugarski jezik* su stvorili njemački lingvisti Šlajher i Leskin.¹⁸⁸ Polazili su od teze da naziv jezika daju na osnovu bugarskoga idioma kao temelja staroslavenskoga. Osim manjkavosti u definiranju naziva književnog jezika, manjkavost je i u tome što plemenska pripadnost temelja nije precizna. Danas ga koriste još samo bugarski slavisti.

Na osnovu teritorijalno-plemenske pripadnosti nastao je i jezični termin *staromakedonski*. Iako su pobornici takvoga naziva preciznije odredili temelj prvoga slavenskoga jezika, o čemu ćemo pisati u toku poglavlja, naziv nije prihvatljiv iz prostog razloga što je samo temelj bio staromakedonski, ali ne i nadogradnja. Ona se ne može podvesti kao isključivo makedonska.¹⁸⁹

Slovinci Kopitar i Miklošič su polaznu tačku staroslavenske književnosti tražili u panonsko-slovenačkom narječju kojim se govorilo oko Blatnog jezera.¹⁹⁰ Svoje mišljenje su dokazivali u leksici gdje su našli dosta zapadnoslavenskih crta. Također, pozivali su se na slavenske pozajmice u mađarskom jeziku te latinske i njemačke elemente. Dokazujući da oni mogu pripadati samo Slavenima koji su bili u dodiru s njemačkom i latinskom kulturom imali su dosta problema. Vjerovatno je, osim činjenice da su živjeli u vrijeme kada nisu pronađeni ili objavljeni mnogi staroslavenski spisi, određenu ulogu odigrala ideološka podloga. Bilo je to vrijeme panslavizma/austroslavizma¹⁹¹ i početka izučavanja historije vlastitih jezika, što ne smijemo zanemariti. Josip Hamm navodi da su obje teze dokraja pobili Jagić i Oblak. Danas je taj naziv jezika napušten.

Da bi pouzdano odredili plemensko-teritorijalnu pripadnost staroslavenskog jezika bilo je potrebno znati na koji dijalekt su solunska braća preveli prve knjige. Ćiril i Metod, rođeni u Solunu, mogli su još u djetinjstvu naučiti jezik svojih slavenskih susjeda, a zasigurno su ga znali prije moravske misije. Ako je u prošlosti i bilo oprečnih stavova ovo stanovište je usvojeno u suvremenoj slavistici, bar dok ne budu pronađeni spisi koji bi to promijenili. Već se u *Žitijama*

¹⁸⁸ С. Николић, Старословенски језик I, 17.

¹⁸⁹ Makedonsko porijeklo je konačno utvrdio Vatroslav Jagić (П. Ђорђевић, Историја српске ћирилице, 20).

¹⁹⁰ J. Hamm, Staroslavenska gramatika, 54.

¹⁹¹ Prvi tragovi ove ograničenije teorije slavenskoga ujedinjenja mogu se naći kod češkog lingvиста Josefa Dobrovskog i slovenačkog historičara Antona Linhart. Od njih je austroslavizam, kao program, preuzeo Jernej Kopitar. (Lawrence D. Orton, The Prague Slav Congress of 1848., University Press New York, 1978.).

Ćirila spominje da je Ćiril naučio jezik Slavena iz okoline Soluna, svoga rodnoga grada. Nakon što im je dodijeljena misija, Ćiril je prije polaska preveo evanđelje. Time je započeto oblikovanje prve slavenske pismenosti, čiji temelj je jedno južnoslavensko narječje kojim su pričali Slaveni iz okolice Soluna.

Kao važan dokument koji nam može poslužiti za proučavanje i dokazivanje makedonske teorije, S. Damjanović navodi raspravu V. Oblaka *Machedonische Studien* iz 1896. godine.¹⁹² Nažalost, nismo upoznati sa sadržajem rasprave, ali dostupni izvori i literatura koji su nam bili dostupni ne ostavljaju prostora da sumnjamo u tzv. makedonsku teoriju.

Međutim, kako rekosmo, sam temelj ne može dati ime prvom književom slavenskom jeziku. Tu je nadogradnja koja je obogatila makedonski arhaični govor u mnogočemu. Iako je leksički udio iz praslavenskoga najveći, iz njegove osnovice su stvarane i nove riječi za nove potrebe koje je iziskivao književni jezik.

Seljišćev ističe pojavu grčkih riječi u prvim prijevodima Ćirila i Metoda, uz opasku da one nisu bile iz grčkog književnog jezika, nego narodnoga.¹⁹³ Time nas Seljišćev navodi i na leksiku prvih staroslavenskih prijevoda, koja je uz dominantni praslavenski, sadržavala veliki broj grecizama. Uz to, on nalazi i mnogo "novih slovenskih riječi", koje su načinjene za potrebe prijevoda na grčkom temelju. Jedan dio njih je bio upisan po uzoru na original, dok su druge imale hibridnu tvorbu tako što je dio preveden, dio adaptiran. Grčki jezik je imao i određenu posredničku ulogu za staroslavenski koja se ogleda u latinizmima. Elemente grčkog jezika vidi i u fonetici.

Spomenut ćemo i učešće biblijskih frazema u njemu koje su oblikovale najstarije tekstove. Nadogradnja makedonskog idioma dovela je do razvoja leksike, sintakse, stilistike i fonetike, čime su uobličeni tekstovi iz najstarijih spomenika koji nam otkrivaju prvi slavenski književni jezik.

Svojim širenjem nastavio je obogaćivati leksiku. Relativno velika rasprostranjenost uvjetovala je nove tuđice. U njegovom razvoju primjećuju se u većem ili manjem udjelu moravizmi, latinizmi, germanizmi, mađarizmi. Time staroslavenski jezik predstavlja poveznicu koja nam otkriva duh naroda iz praslavenskog vremena, prve slavenske književnosti, s vremenom, kada će se iz njega razviti zasebne književnosti preko srednjeg vijeka sve do danas.

¹⁹² S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 13.

¹⁹³ S. Nikolić, *Staroslovenski jezik* (A.M. Seljišćev), 16.

Funkcija i karakter staroslavenskog jezika

Za razliku od slavista koji su naziv staroslavenskoga jezika nastojali odrediti na osnovu temelja i teritorijalne pripadnosti, oni, koji su na osnovu funkcije i karaktera smatrali prikladnim da nazovu jezik nazivali su ga *crkvenoslavenski* i *starocrkvenoslavenski jezik*. Time su htjeli označiti prvobitnu crkvenu funkciju staroslavenskoga jezika i njegov karakter.

Naziv starocrkvenoslavenski je uveo Vondrah da bi njime obilježio jezik staroslavenskih spomenika 10. i 11. stoljeća koje zajedničkim imenom zovemo *staroslavenski kanon*.¹⁹⁴ Pojedini istraživači koriste oba termina i *starocrkvenoslavenski* i *crkvenoslavenski*. Takvu periodizaciju koristi Kuljbakin, koji prvom terminu daje ćirilometodsko značenje jezika, a drugom značenje jezika iz najstarijih sačuvanih spomenika.¹⁹⁵ J. Hamm smatra da je najispravnije zvati jezik *starocrkvenoslavenskim*,¹⁹⁶ a kao razlog navodi što se prvobitni jezik sačuvao samo u spomenicima namijenjenima crkvi i bogoslužju. Dok su se mlađe redakcije, koje drugi nazivaju crkvenoslavenskim, razvile upravo iz jezika najstarijih sačuvanih tekstova. Time pravi distinkciju jezika prvih tekstova i kasnijih, koje određuje kao mlađe redakcije *crkvenoslavenskoga*.

Naraciju o redakcijama i recenzijama¹⁹⁷ staroslavenskoga jezika kritikuje S. Damjanović. Njegov prigovor se odnosi na definiranje redakcije staroslavenskoga jezika, odnosno na njegovu spontanost promjena. Navodi da su u nekim tekstovima nazali promijenjeni dosljedno.¹⁹⁸ Time sugerira da bi slavisti trebali preciznije odrediti termine redakcija i recenzija.

Navest ćemo i termin koji je dao je N. Trubeckoj. On je period staroslavenskoga jezika iz kojega nemamo sačuvanih spomenika nazvao *prastarocrkvenoslavenski*. Shodno tomu, neki autori predlažu periodizaciju: *prastarocrkvenoslavenski* (862-885), *starocrkvenoslavenski* (10-11. stoljeće - jezik kanonskih tekstova), *crkvenoslavenski* (od početka 12. stoljeća - jezik redakcijskih tekstova) i *novocrkvenoslavenski* (javlja se u određenoj sredini usporedo s književnim kojemu je temelj idiom te sredine).¹⁹⁹

¹⁹⁴ С. Николић, Старословенски језик I, 18.

¹⁹⁵ J. Hamm, Staroslavenska gramatika, 55.

¹⁹⁶ Ipak, J. Hamm u knjizi *Staroslavenska gramatika* koristi termin *staroslavenski*, a kao razlog za to navodi da je "već ušlo u običaj da se taj jezik također naziva *staroslavenskim*", dalje, kao razlog navodi da je taj naziv kraći i da se najčešće ne misli na razlikovanje od druga dva termina. Osim toga, upozorava da su u knjigu uključena i neka djela koja ne pripadaju crkvi.

¹⁹⁷ Redakcija po definiciji označava spontano, nenamjerno mijenjanje tekstova koji se prikupljaju, obrađuju, prerađuju i objavljuju. Recenzijom se tekstovi koji se obrađuju i objavljuju, prilagođavaju idiomu koji se koristi u nekomu kraju.

¹⁹⁸ S. Damjanović, Staroslavenski jezik, 11.

¹⁹⁹ Isto, Staroslavenski jezik, 11.

Činjenica jeste da je jezik prve slavenske književnosti imao crkveni karakter i da je bio u funkciji prijevoda potrebnih za bogoslužje slavenskog naroda. Svi kanonski tekstovi su liturgijski. Stoga je jasno da ima dosta argumenata da se prvi književni jezik nazove prema njegovoj funkciji i upotrebi.

Na osnovu izloženog složiti ćemo se da je naziv staroslavenski najprikladniji. I pored široke nadogradnje, specifične funkcije i karaktera, on ima općeslavenski karakter u smislu da je prvi književni jezik svim Slavenima. A pogodan je, jer u suštini ne isključuje nazive crkvenoslavenski ili starocrkvenoslavenski, već ima nešto šire značenje. Taj termin je prvi uveo Fortunatov i ruska lingvistička škola, a danas je njegova upotreba najčešća.

IV SLAVENSKO PISMO – GLAGOLJICA I ĆIRILICA

Usporedo s proučavanjem jezika teklo je proučavanje pisma kojim su pisani spomenici svrstani u kanon staroslavenskih spisa. Kao što smo već spomenuli, oni su pisani na glagoljici i ćirilici, s izuzetkom *Frizinških listića*, koji su pisani na latinici. Spomenici nam uvijek govore samo o jednom pismu kojeg nazivaju slavensko pismo.²⁰⁰ Kao da drugo nije postojalo ili nije postojalo na području na kojem je pisan spomenik. Ni prethodno spomenuti spis crnorisca Hrabra "O pismenima" nema spomena o dva slavenska pisma, iako su u Bugarskoj gdje je spis nastao u 10. stoljeću bila u upotrebi oba.²⁰¹

Širenje dvaju pisama je išlo uglavnom u različitim smjerovima. Najstarija ćirilica je bila temelj na kojem su se razvijali kasniji oblici grafija sve do suvremenih, kojima se i danas služe brojni slavenski narodi (Rusi, Ukrajinci, Bjelorusi, Srbi, Makedonci, Crnogorci i Bošnjaci;²⁰² istina kod potonjih je sve manje u zvaničnoj upotrebi). Tako bi se za ćirilicu moglo reći da je preživjela do današnjih dana. Dok je glagoljica bila kontinuirano u upotrebi do 1857. godine na području djelovanja hrvatskih glagoljaša.

Ime glagoljici izvedeno je od osnove glagolati, što znači: govoriti, reći. Termin je nastao na hrvatskom tlu i nije stariji od srednjega vijeka. Označavao je popa glagoljaša, katoličkog svećenika, koji se pri crkvenim obredima služio slavenskim knjigama pisanim pismom kojeg su zvali nekada popovicom, nekada glagoljicom.²⁰³ Službeno je nazvana glagoljicom u 19. stoljeću.²⁰⁴

Oko sredine 11. stoljeća u ruskom zapisu Upyra Lihog spominje se naziv *kurilovica*.²⁰⁵ U svojoj analizi J. Hamm i S. Damjanović naglašavaju veću mogućnost da se u spomenutom zapisu pod imenom *kurilovica* misli na glagoljicu. J. Hamm svoju pretpostavku objašnjava time što je u 11. stoljeću usmena predaja, po kojoj je Ćiril sastavio slavensko pismo, bila vrlo jaka tako da je Ćirilovo ime vezala za glagoljicu. Da bi kasnije, kada je nestalo glagoljice u istočnim stranama prenijela ime na ćirilicu, slavensko pismo koje nastavlja tradiciju Ćirilovog pisma. Hamm navodi

²⁰⁰ S. Damjanović, Staroslavenski jezik, 26.

²⁰¹ J. Hamm, Staroslavenska gramatika, 7.

²⁰² U srednjovjekovnoj Bosni se na dvoru javlja poseban oblik ćirilice, kasnije nazvan Bosančica

²⁰³ J. Hamm, Staroslavenska gramatika, 11.

²⁰⁴ S. Damjanović, Staroslavenski jezik, 27.

²⁰⁵ Isto, 26-27., J. Hamm, Staroslavenska gramatika, 8.

i to da se u jugozapadnim stranama gdje se glagoljica održala, svećenstvo nije usuđivalo svoje pismo vezati za Ćirila i Metoda iz razloga koje smo već obradili u ovom radu. Ipak, ne isključuje ni mogućnost da se misli na ćirilicu. S. Damjanović ima slično stanovište. On smatra da zapis jedino ima smisla ako se izraz "iz kurilovice" razumije kao "iz glagoljice". Dalje navodi da se za glagoljicu upotrebljava naziv *ćurilovica* u 14. i 15. stoljeću u dubrovačkim dokumentima. A Poljičani su do današnjih dana svoje ćirilsko pismo nazivali glagoljicom.²⁰⁶ Po svemu sudeći, izgleda da su glagoljica i ćirilica u prošlosti jedna drugoj posuđivale ime.

Pitanje prvenstva između glagoljice i ćirilice

U problematici staroslavenskih azbuka čini se da je najviše polemika izazvalo pitanje veće starosti glagoljice odnosno ćirilice. Već dva stoljeća se tim pitanjem bavi slavenska filologija i druge discipline. U okviru problematike koje je prvo pismo slavenske pismenosti, analizirati ćemo izvore i mišljenja pojedinih autora o porijeklu oba pisma, pitanje autorstva, sličnosti i razlike u grafiji i sistemu koje su uočili slavenski filolozi, azbučni red u oba pisma, brojnu vrijednost njihovih slova, analizu tekstova i njihovu teritorijalnu rasprostranjenost te na osnovu toga pokušati približiti da li se i u čemu ćirilica ugledala na glagoljicu ili obratno. Odgovor na ta pitanja bi nas približio rješenju prvenstva slavenske azbuke.

Najpouzdaniji način da dobijemo odgovor na prvenstvo slavenske azbuke bio bi da nam pronađeni zapisi pokažu jesu li vremenski stariji oni napisani na glagoljici ili oni ćirilični. Međutim, zapisi oba pisma smješteni su u gotovo isto vrijeme što onemogućava odgovor na pitanje koje je pismo starije. Kao primjer približne starosti, J. Hamm navodi najstariji glagoljski potpis u jednoj grčkoj ispravi iz Iverskog samostana na Atosu iz 982., dok je najstariji ćirilični spomenik tzv. *Samuilova ploča* nađena kod svetog Germana, blizu Prespanskoga jezera iz 993. godine.²⁰⁷ Kao što vidimo razlika je veoma mala, tako da vrijeme nastanka natpisa nije bilo relevantno za pouzdano određivanje prioriteta u korist jednog ili drugog pisma. Ni ostali primjeri koje navodi J. Hamm nisu uzeti kao nešto što je presudno u prilog rješavanja ovoga problema. Budući da nije bilo koristi od datiranja najstarijih zapisa, filolozi su prisiljeni da se služe iscrpnom analizom oba

²⁰⁶ S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 27.

²⁰⁷ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 7

pisma i njihovom usporedbom koja bi bila od koristi u rješavanju problematike prvenstva glagoljice ili ćirilice.

Porijeklo, sličnosti i razlike u grafiji i sistemu ćirilice i glagoljice

Kada je ćirilica u pitanju većina naučnika nema sumnje u njeno porijeklo. Uspoređujući najstarije ćirilične tekstove sa savremenim grčkim, zaključuju da je temelj na kojem je nastala ćirilica grčko unicipjalno pismo. Iako su pojedini naučnici stvaranje, odnosno adaptaciju ćirilice pripisivali autorskom radu Konstantina Preslavskog, Klimenta Ohridskog i Nauma, ili pak samog Konstantina Ćirila, danas su takva mišljenja u većini odbačena. Ćirilica je nastala kao plod kontinuiranog dugogodišnjeg procesa prilagodbe grčke unicipjale slavenskom govoru, a definitivno je uobličena radom preslavske književne škole. Svakako je proces prilagodbe ubrzan i dovršen ugledanjem na glagoljično pismo.

Najveći broj slova je preuzet direktno iz grčkog alfabeta, njih 26, dok je dio, njih 12, preuzeto stilizirano i prilagođeno znakovima za oznaku glasova kojih nije bilo u grčkom jeziku.²⁰⁸ Ostaje nam da iznesemo teze kako su nastali grafemi koji nisu preuzeti iz grčkog alfabeta.

S. Damjanović šturo spominje da jedni smatraju da su ti grafemi nastali ugledanjem na neke druge grafijske sisteme. Drugi pak, da su i oni nastali ugledanjem na grčki alfabet, ali kombiniranjem znakova iz njega. Po njemu je očito da su neki grafemi nastali kombiniranjem, ali je nepoznanica porijeklo nekih elemenata koji ulaze u te kombinacije. Problem bi se mogao riješiti ako bi se dokazalo da su pojedini grafemi nastali ugledanjem na glagoljska slova, što su mnogi nastojali dokazati. Tu dilemu je moguće riješiti tek nakon što analiziramo glagoljicu.

Porijeklu glagoljice je posvećeno više pažnje u nauci. Dugo vremena je bilo sporno i ne tako jednostavno obzirom da što se tiče grafije ne podsjeća ni na jedno starije pismo, kako kaže Vaillant.²⁰⁹ Zato je razumljivo što je bibliografija o nastanku glagoljice mnogo veća, a mi ćemo ovdje ukratko prenijeti razmatranja ključnih istraživanja koja su na neki način doprinijeli današnjem mišljenju o porijeklu glagoljice.

Većina istraživača porijeklo glagoljice također vidi u grčkoj osnovi što se danas može smatrati za najčešće prihvaćeno naučno stajalište. Međutim, vodeći se time da je ustav glagoljice, za razliku

²⁰⁸ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 8; S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 27; С. Николић, 18.

²⁰⁹ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 11; С. Николић, *Старословенски језик I*, 19.

od grčke i latinske unificijale, sav obao s karakterističnim kružićima kojih nema u drugim evropskim pismima, neki istraživači su uspoređivali glagoljicu s armenskim i koptskim pismom na osnovu nekoliko slova. Te tvrdnje su osporene jer su zanemarili sistem koji se ne može dovesti u vezu s navedenim pismima.²¹⁰

S. Damjanović pravi podjelu tako što u literaturi prepoznaje tri polazišta u objašnjavanju geneze glagoljice: egzogena, egzogeno-endogena i endogena.²¹¹ Egzogena bi bila ona koja za svako glagoljično slovo traže uzor izvana u nekom drugom grafijskom sistemu. Autori čije polazište svrstava u egzogeno-endogena smatraju da, osim što se autor glagoljice ugledao u druga pisma, postoje i grafemi u glagoljici iz kojih se razvija nekoliko drugih određenim sistemom. Dok endogena polazišta polaze od toga da je glagoljica originalno pismo kojem ne treba tražiti uzor izvana, i u kojem traže elemente od kojih su napravljeni svi grafemi i način slaganja tih elemenata.

U teoriju koja spada u egzogene svakako treba uvrstiti tzv. Tejlor-Jagićevu teoriju. J. Hamm iznosi kritiku načina njenoga nastanka. Smatra pogrešnim što se u analizi elemenata od kojih je sastavljena glagoljica često polazilo tako što su analizirana pojedinačna slova, a ne cjelina, odnosno sistem. Također, veliku ulogu u analizi elemenata pisma igrale su i neke opće historijske pretpostavke. Npr., ako se prvenstvo davalo glagoljici i autorstvo glagoljice su vezali za Ćirila, čime su obzirom da je autor Grk, školovan na grčkom dvoru, prožet grčkom kulturom, tražili isključivo grčke elemente u glagoljici. U prilog im je išao i isti azbučni red u glagoljici i ćirilici. Navedeni dvojac se vodio upravo tim pretpostavkama, odnosno ne vodeći računa o sistemu kao cjelini. Oni su zaključili da glagoljica nije nastala na osnovi grčke unificijale, nego grčkog kurzivnog pisma 8. i 9. stoljeća.²¹² A zbog problema prilikom izvođenja određenih grafema njihovo tumačenje nije zadovoljilo. C. Kuljbakin također nema nikakve dvojbe oko grčkog osnova glagoljice zaključivši da se to, između ostalog, potpuno slaže s historijskim načelom po kome je "svaka azbuka u svojoj osnovici kulturna pozajmica".²¹³ Slično Hammu, Svetozar Nikolić kritikuje Tejlor-Jagićevu teoriju uzimajući relevantnu primjedbu o isključivo grčkim elementima. Iznosi stav A. M. Seljišćeva koji se slaže oko grčke osnovice glagoljskog pisma, ali smatra da su u

²¹⁰ J. Hamm, Staroslavenska gramatika, 11.

²¹¹ S. Damjanović, Staroslavenski jezik, 30-31.

²¹² J. Hamm, Staroslavenska gramatika, 50; S. Damjanović, Staroslavenski jezik, 31; С. Николић, Старословенски језик I, 19.

²¹³ С. Николић, Старословенски језик I, 19.

pogledu pojedinih slova i sistema prisutni određeni negrčki elementi. Tako dolazi do novih teorija u kojima je dio grafema pokušao objasniti ugledanjem na grčki alfabet, a dio na druga pisma.

O tome koja su to druga pisma postoji više nagađanja. Hamm spominje Šafarikovu teoriju, koju su upotpunili V. Vondrak i J. Vajs, smatravši da je osim dijela grafema koja su nastala ugledanjem na grčki alfabet, dio njih nastao ugledanjem na neka orijentalna pisma, u prvom redu hebrejsko i samaritansko.²¹⁴ Tu mogućnost su pravdali izvorima iz *Žitija Konstantina* koje govori o tome da je Konstantin u Hersonu upoznao i naučio hebrejski i samaritanski jezik.²¹⁵ Hamm primjećuje da su zanemarili da se u istoj glavi žitija spominje još jedno pismo, tzv. "ruski" pismeni. U njima Vaillant i Jakobson (pozivajući se na jedno mlađe prološko Žitije) vide sursko/sirsko pismo dok većina, između ostalih Vondrak i Vajs, smatraju da se to odnosi na gotsko pismo kojega je bilo u bogoslužju na Krimu u 9. stoljeću.²¹⁶ Time Hamm kritikuje izostavljanje razmatranja mogućnosti ulaska i elemenata tog pisma u glagoljski sistem. Također, on napominje da se u *Žitiju Konstantinovu* stepen poznavanja navedena tri jezika ne tretira isto. Valja spomenuti da postoje i rjeđi pokušaji koji osnovu glagoljice traže izvan grčke grafije. Međutim, oni nisu dali relevantne rezultate.

U okviru Damjanovićeve podjele na tri polazišta u nastajanju glagoljice dužni smo obraditi i endogena. Sredinom 20. stoljeća finski slavist Georg Černohvostov je zastupao mišljenje da je glagoljica nastala kao originalno pismo koje počinje križom, a ostala slova su također temeljena na kršćanskim simbolima. Podijelio je glagoljicu na četiri skupine: prvoj je zajednički element križ, drugoj elementi križa, trećoj križ i krug, četvrtoj krug i trokut.²¹⁷ Tezu da je križ prvo slovo glagoljice prvi je iznio D. Gerhardt 1939. godine.²¹⁸ Istraživači nisu uspjeli naći karakteristiku koja bi se mogla naći u svakom slovu. Drugi pokušaj traženja karakterističnih elemenata koji bi pokazali originalnost glagoljice bio je onaj Bugarina P. Ilčeva, koji je poveznicu između slova dokazivao crticom koja rotira oko vertikalne osi pod uglom od 90 stepeni, a rjeđe 45. Više pažnje je izazvao njegov zemljak V. Jončev koji je pokušao doći do rješenja tako što je opisao kružnicu oko svakog slova, a onda predočio mrežu u koju se može upisati svako glagoljično slovo.²¹⁹ Njegova teza u najnovije vrijeme postaje polazište za dalja istraživanja.

²¹⁴ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 50.

²¹⁵ Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, Ђирило и Методије, 68.

²¹⁶ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 51.

²¹⁷ S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 33-34.

²¹⁸ Isto, 34.

²¹⁹ Isto, 34.

Već smo spomenuli i tzv. Jeronimsku teoriju. Nju je 1861. godine uvjerljivo pobio Franjo Rački u svom djelu *Pismo Slovjensko*.²²⁰ Ona danas nije predmet ozbiljnih naučnih istraživanja.

Spoznaja o glagoljici kao rezultatu individualnog rada jednog čovjeka - Konstantina Ćirila motivirala je traženje rješenja u sistematskom nastanku razvitkom pisma unutar samog glagoljskog grafijskog sistema. Tako su se Thorvi Eckardth i Josip Hamm u svojim promišljanjima oslanjali na formalne i stilske elemente. Oni su u glagoljici vidjeli dva niza grafema od kojih se jedan razvio u sistemu, a drugi se sastoji od grafema koji su u njega ušli spolja. Hamm nam u svojoj *Slavenskoj gramatici* prezentira korelaciju između nekih grafema unutar glagoljskog grafijskog sistema. Pri toj korelaciji uvijek je jedan element primaran, a ostali sekundarni. Promatrajući drugi niz grafema koji dolaze izvana, smatra da se pojedina slova mogu izvoditi iz grčkog, ali jednako tako iz latiničnog, hebrejskog ili koptskog.²²¹ Stoga je mišljenja da je svrsishodnije da se paleografska istraživanja ograniče na one elemente koji nam mogu pomoći kod lokaliziranja i datiranja tekstova.

Azbučni red i brojna vrijednost slova dvije azbuke

Azbučni red glagoljice i ćirilice je isti. Analizirani su najstariji abecedariji glagoljskog i ćirilskog pisma - *Pariški* i *Minhenski*, te azbučne molitve. U *Pariškom* se nalazi samo glagoljica i potječe iz 12. stoljeća. *Minhenski* sadrži glagoljicu i ćirilicu, smatra se da je stariji od *Pariškog*, a zapisan je na kraju tzv. Hrosvitha-rukopisa. Azbučne molitve su molitva Konstantina Prezvitara iz 10. stoljeća sačuvana u mlađim prijepisima i molitva iz Jaroslavskoga euhalogija iz 12. stoljeća.²²²

J. Hamm iscrpno analizira oba abecedarija nadajući se da će nam otkriti da li je ćirilica uzimala slova iz glagoljske azbuke ili je proces tekao obrnuto. Tako on u usporedbi dvije azbuke u *Minhenskom abecedariju* rješenje traži u slovima za glasove kojih nije bilo u grčkom jeziku. Po grafijskim i glasovnim osobinama dijeli ih u tri skupine, tražeći sistem po kojem su ona nastala koji bi pokazao srodnost azbuka. U prvu skupinu stavlja slova koja su se u sistemu učvrstila samostalno, u drugu skupinu slova koja su u obje azbuke mogle nastati po istom principu; pri tom navodi da to nije pouzdan dokaz obzirom da to ne mora upućivati na srodnost pisama, a da bi način nastanka mogao biti slučajan. Tek u trećoj skupini se naziru ozbiljniji argumenti koji bi išli u prilog jednoj ili drugoj tezi. Tako su neki filolozi, Hamm smatra olako, većinu ćiriličnih znakova izvodili

²²⁰ S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 3

²²¹ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 52.

²²² Isto, 10-11.

iz glagoljice. On upozorava da je za neka slova iz te skupine proces mogao ići i obrnutim slijedom. Upravo ta mogućnost je potakla mnoge ruske, bugarske i ukrajinske slaviste da dokazuju da se autor glagoljice prilikom sastavljanja svog pisma ugledao na ćirilicu, pa su tako pomišljali da je ona starija od glagoljice.

Već spomenuti Emil Georgiev, iako mišljenja da je Konstantin stvorio glagoljicu, iznio je tezu da je autor glagoljice stilizirao ono što je našao već gotovo u ćirilici, a ne da je ćirilica uprošćena varijanta glagoljice. Jedan od argumenata koji je naveo je činjenica da ćirilica preuzete grafeme nikada ne mijenja tako da ne vidi razlog zašto bi ovdje bio izuzetak.²²³ Hamm opravdano spori takvo stanovište navodeći da bi za takvo nešto i ćirilica morala biti djelo jednoga čovjeka. Međutim, ćirilica je kako smo već djelomično odgovorili kolektivno djelo nastala dugogodišnjim uobličavanjem, da bi konačno dobila svoj sistemski oblik tek nakon što je prilagodila sebi i neke glagoljične elemente. Damjanović smatra da su slova za koje nisu imale uzore u grčkom preuzeli iz glagoljice i uređivali ih po uzoru na grčku unicipijalu.²²⁴

Za redosljed u azbukama od velike koristi su bile azbučne molitve. One su bile bitne jer su sastavljene tako da akrostisi²²⁵ daju redosljed slova u azbuci. Svrha im je bila osim slavljenja Boga, u učenju azbuke, što je bilo potrebno zbog brojeva koja su se nizala dosljedno slovima u azbuci. Već smo spomenuli slavenske azbučne molitve, onu koji je napisao Konstantin Prezviter u 10. stoljeću i anonimnu azbučnu molitvu u Jaroslavskom euhalogiju. Nahtigal i Trubeckoj smatraju da je izvorni tekst molitve pisan glagoljicom, što je moguće obzirom da se u vrijeme Konstantina Prezvitara u Makedoniji i Bugarskoj još pisalo ovim pismom.²²⁶ Trubeckoj smatra da se iz razloga što svako slovo ima svoje ime glagoljica povelala za grčkim pismom (slova u grčkom alfabetu također imaju naziv i stvarana su na isti način tako što su slova stajala ispred imena koje su označavala). Međutim, oni zanemaruju činjenicu da je u slavenskoj azbuci bilo znakova za one glasove koji nisu mogli stajati na početku riječi, što je sastavljača molitava tjeralo da na mjestu takvih slova u svoju molitvu unosi neke riječi koje nisu vezane za slovo koje treba da označuju.²²⁷ Čini se da je razlog što su Slaveni slovima davali živa značenja lakše pamćenje azbučnog redosljeda.

²²³ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 15; S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 35.

²²⁴ S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 36.

²²⁵ Akrostih je u ovom slučaju molitva, u kojoj su prva slova stihova nizovi koji daju redosljed u kojem su se nizala slova u azbuci, (J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 22.)

²²⁶ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 22.

²²⁷ Isto, 23.

Sljedeća usporedba koja nas približava konačnom zaključku o prvenstvu pisma, odnosno ugledanju jednoga na drugo, je analiza brojne vrijednosti slova obje azbuke. Najiscrpniju analizu nam daje J. Hamm koji je kao i uvijek oprezan u davanju prednosti jednom ili drugom pismu. U staroslavenskom kao ni u starom grčkom sistemu nije bilo posebnih znakova za brojeve, već su slova imala određenu brojnu vrijednost. Ona su se tada uglavnom odvajala od ostalih riječi ili slova u rečenici tačkama i(li) tačkama i titlama.²²⁸ Na osnovu nekoliko primjera istraživačima je bilo lako zaključiti da su se glagoljica i ćirilica razlikovale po brojnom sistemu, što je otvaralo mogućnost da dođemo do odgovora koje je pismo starije.

Ćirilica se držala brojnog sistema iz grčkog alfabeta. Tako su ona slova koja su uzeta iz grčkog alfabeta i u njemu imala brojnu vrijednost, zadržala istu bez promjene i u ćirilici. Ona je iz grčkog alfabeta uzela i neka grčka slova koja su u njoj imala samo brojnu vrijednost. Slova koja označavaju posebne slavenske glasove, ili nemaju brojnu vrijednost, ili imaju brojnu vrijednost onih grčkih slova kojima su slični po obliku.²²⁹ Dosljedno preuzimanje brojne vrijednosti iz grčkog alfabeta je dovelo do toga da je poredak brojeva u ćiriličnoj azbuci izmiješan. To nas lako upućuje da je ćirilica prihvatila azbučni red iz glagoljice, ali je vjerovatno iz praktičnih razloga zadržala način pisanja brojeva kao u grčkom alfabetu. Već smo spominjali odnose i veze s Grcima koje su bile intenzivne na svim poljima. Stoga se može pretpostaviti da bi im drugačiji brojni sistem predstavljao komplikacije u odnosima te su se odlučili da oстане isti. Za slaviste je to bitno iz razloga što je iz prijepisa tekstova s glagoljice na ćirlicu, i obratno, češće dolazilo do karakterističnih razlika, jer su se nerijetko prenosila slova, a ne i vrijednosti; što im je pomoglo da odrede kojem pismu je pripadala matica.

Brojni sistem u glagoljici je proveden dosljedno, tako da brojna vrijednost svakog njenog slova odgovara njegovom mjestu u azbuci. J. Hamm i S. Damjanović daju podatke o organizaciji i sistemu brojnih vrijednosti glagoljskog pisma, po čemu prvih devet slova označavaju jedinice, drugih devet desetice, trećih devet stotice, a slovo č hiljadu.²³⁰ Ipak, Damjanović se poziva na nova istraživanja te prihvaća za tačnu pretpostavku N. S. Trubeckoj, koji je smatrao da je u prvobitnoj glagoljici postojala četvrta skupina od devet slova koja je počinjala od slova č označavajući tisućice.²³¹ Hamm se također osvrnuo na mišljenje koje je iznio Trubeckoj, ali je osporio takvu

²²⁸ J. Hamm, 16; S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 36-37

²²⁹ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 17; S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 37.

²³⁰ J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 18; S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 37.

²³¹ S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 37.

moćnost. Podrazumijeva se da on nije mogao biti upoznat s mlađim istraživanjima.²³² Njegova primjedba je u tome da za to nema konkretnih potvrda u spomenicima. Pri tome kao primjere navodi neke starije spomenike i analizira ih, u šta mi ovdje nećemo ulaziti.

Zanemarivši rasprave o organizaciji i sistemu brojnih vrijednosti u glagoljici, nama je bitan zaključak da je Konstantin-Ćiril, stvarajući (uređujući) glagoljicu, uredio i njen brojni sistem. To bi lako moglo značiti da su sastavljači ćirilice, obzirom da je azbučni red isti, iz glagoljice prepisali znakove koji su im nedostajali zajedno s azbukom, dok brojni sistem nisu mijenjali.

Rasprostranjenost spomenika

Rasprostranjenost spomenika pisanih glagoljicom je jedan u nizu argumenata koji daje glagoljici veće šanse u pitanju prvenstva. Uglavnom su povezani s područjem djelovanja solunske braće i njihovih učenika.

S. Nikolić navodi *Kijevski misal* i *Praške odlomke* koji po njemu svjedoče da se u Moravskoj upotrebljavala glagoljica. Navodi i to da se djelatnost Metodovih učenika odvijala u Makedoniji i susjednoj Albaniji gdje je pismenost bila glagoljska. On nema sumnje da su glagoljski spomenici stariji, pozivajući se na jezičke osobine glagoljskih spomenika koji sadrže mnogo vise arhaizama protooriginala od ćiriličnih spomenika. Damjanović ima isti stav kada je u pitanju veća arhaičnost izraza. Dočim je Hamm bio oprezniji u ocjeni starosti spomenika na osnovu izraza koji su smatrani moravizmima i panonizmima, a za koje se smatra da su odande ušla u glagoljske tekstove, pa onda u ćirilične. Smatra da su neki od izraza mogli prodrijeti preko Istre koja je s otocima bila glagoljaška odavnina. Slično misli o izrazima koji se nalaze u starim makedonskim i bugarskim spomenicima. Tu bi, po njemu, trebalo dokazati da li su možda oni tu došli u te prostore preko Bosne koja se dugo vremena koristila glagoljicom. Zaključuje da je neki izraz isključivo vezan za taj kraj, tek kada se dokaže da nije došao odnekud drugo.

Posebna vrsta tekstova koja je obrađivana bili su palimpsesti.²³³ Svi sačuvani su pisani ćirilicom, a suvremena fototehnika nam pokazuje prethodno skinuto glagoljsko pismo.²³⁴ Za

²³² J. Hamm je umro 1986. godine, dok je *Staroslavenski jezik*, djelo S. Damjanovića u kojem se poziva na mlada istraživanja, izdato 2003. godine.

²³³ Palimpsest je pergament sa koga je prvobitni tekst obrisan, pa napisan novi; pomoću hemijskih pomagala često je moguće pročitati stari tekst.

²³⁴ S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 38; J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 26.

Nikolića nema sumnje da je to dokaz o većoj starini glagoljice, dok Hamm upozorava da nijedan otkriveni tekst na palimpsestu nije stariji od poznatih nam glagoljičnih i ćiriličnih tekstova. Postoje i tekstovi na spomenicima pisanim ćirilicom u kojima se nalazi pokoje glagoljično slovo, riječ ili rečenice.²³⁵ To bi nam trebalo pokazati da je tekst prepisan iz glagoljice. U prilog tomu idu pisarske greške, npr. u *Savinoj knjizi*.²³⁶ Hamm smatra da se to moglo desiti i nehotice ili da može biti pokazatelj dvopismenosti.

U ovom dijelu rada iznijeli smo mnogobrojne analize koje su poslužile davanju prvenstva jednog pisma nad drugim. U znanstvenim krugovima se danas kao prvo slavensko pismo podrazumijeva glagoljica, iako rasprave nisu posve iščezle. Uzevši u obzir dostupne izvore i analize koje smo obradili, prvenstvo glagoljice se nameće kao neupitno. U prilog tome govori prije svega autorstvo Konstantina Ćirila, a onda i rasprostranjenost spomenika glagoljske i ćirilične pismenosti. Također, sve prezentirano navodi da je azbučni red ćirilice prepisan iz glagoljske azbuke i da je vjerovatno ćirilica posudila ili se ugledala na određena glagoljična slova, koja njeni autori nisu mogli iznaći za oznaku slavenskih glasova.

²³⁵ S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 38; J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, 27.

²³⁶ S. Damjanović, *Staroslavenski jezik*, 38.

Zaključak

Začetnici slavenske pismenosti i kulture, Ćiril i Metod su najvažnije ličnosti slavenske civilizacije. Žrtvovali su svoj život za prosvjećenje Slavena koje je u kontekstu vremena podrazumijevalo pokrštavanje i obrazovanje. U duhu prethodnih apostola odrekli su se ovozemaljskih uživanja radi "vječnog života". Njihovo besmrtno djelo je odredilo historijski smjer kojim su pošli slavenski narodi. Utemeljitelji su staroslavenskog jezika i pisma kao prvog književnog jezika i pisma Slavena. Svojim djelom su postigli da se jezik i pismo politički "nameće Evropi" kako to primjećuje Ante Popovski.²³⁷

Početke slavenske pismenosti su označili prijevodi liturgijskih knjiga s grčkog na slavenski jezik za potrebe moravske misije. Nastali su nakon što je Konstantin-Ćiril za potrebe slavenskog jezika sastavio slavensku azbuku i načinio prve prijevode čime počinje slavenska književnost. Misiju je inicirao moravski knez Rastislav poslanstvom upućenom Bizantu, kao izrazom želje za samostalnom državom s vlastitom crkvom i građanskim zakonom. Bizant je podržao misiju videći priliku za širenje svog utjecaja ka zapadu.

Dolaskom u Moravsku, braća otpočinju svoj misonarski rad među slavenskim narodom, ali se ubrzo suočavaju s poteškoćama. Zatečeni njemački svećenici se nisu bili spremni odreći svojih interesa tvrdeći da oni polažu pravo na to područje. Pošto je ono potpadalo pod jurisdikciju rimske crkve, ključna uloga u arbitraži između dvije strane pripala je papinstvu. Povodom toga, braća su poduzela putovanje u Rim po odobrenje za slavensku liturgiju, a usput su se zadržali kod panonskog kneza Kocelja i dobili njegovu podršku. Ishod putovanja u Rim bio je povoljan. Rimaska crkva je željela da smanji zavisnost od franačkog carstva, pa se odlučila da podrži stvaranje slavenskog carstva čija bi nadbiskupija bila direktno podređena papi i koja bi izražavala prevashodno njene interese, za razliku od njemačkih svećenika čiji prioritet su bili interesi franačke države. Nadala se njenom proširenju na ostale slavenske zemlje, prije svega na Bugarsku čime bi je suprostavila interesima Bizanta. Papa Hadrijan je proglasio Metoda za svog legata i nadbiskupa slavenske nadbiskupije koja je obuhvaćala Panoniju i Moravsku.

I pored papinog proglašenja, stvari nisu išle povoljno za slavensku crkvu. Metod je uhapšen od strane njemačkih svećenika i utamničen u Bavarskoj, a u Moravskoj su se vodili

²³⁷ Ante Popovski, Климент Охридски и филозофско-хуманистичките аспекти на кирило-методиевската традиција и иницијативи, Slovo 41-43 (1991-'93), Скопје, 1989., 304.

franačko-moravski ratovi. Tek nakon Metodovog oslobađanja iz zarobljeništva i Svatoplukove pobjede u ratovima, dobio je poziv od Moravljana da dođe u Moravsku kako bi preuzeo sve crkve i svećenstvo u gradovima i priliku da obavlja dužnost koja mu je dodijeljena. Počinje uspon slavenske nadbiskupije, usporedo s jačanjem moravske države. Njen položaj je uveliko ovisio od razvoja političke situacije. Prekretnica se desila kada je izgubila podršku Svatopluka koji je izabrao njemačko svećenstvo za svoje ciljeve, a ni podrška oslabljene rimske crkve nije bila više tako čvrsta. Počela je Metodova borba za očuvanje nadbiskupije. Njegova smrt je zapečatila sudbinu slavenske nadbiskupije i crkve u Moravskoj, nakon koje su protjerani njegovi učenici.

Ipak, to nije značio kraj slavenske pismenosti. Djelo svojih učitelja su očuvali njihovi učenici koji su se raspršili na razne strane. Središte slavenske pismenosti se premjestilo na jugoistok Evrope u Ohrid i Preslav gdje su se najviše istakli Kliment Ohridski, osnivač Ohridske književne škole, Naum i drugi. Odatle je počela nova slavenska misija.

Više je razloga zbog čega je baš Bugarska bila plodno tlo slavenske pismenosti. Pored toga što je misionarima to područje domaći teren, obzirom da su vjerovatno rođeni u ovim krajevima, tu su se nalazile i mase Slavena s liturgijom na grčkom jeziku. Na ruku su joj išli burni društveno-politički događaji koji su se odigrali između Bizanta, Rima i Bugara. Bizant je slavensku misiju doživljavao kao vlastiti projekat, pa se nadao da će dolaskom ćirilometodovih učenika misija konačno poslužiti njihovim interesima u Bugarskoj, Srbiji i Rusiji. S druge strane Boris je maštao o vlastitoj patrijaršiji i stvaranju carstva po uzoru na Bizant. Želio je slavenske misionare suprostaviti grčkom kleru u nadi da će postići veću nezavisnost od njih. Ni kada je naišao na otpor postojećeg svećenstva prema pridošlim misionarima, nije odustao od svog cilja. Nakon pritiska, pristao je na prvenstvo grčkog klera u centru države, a Klimenta je poslao u jugozapadnu oblast, Makedoniju. Odvojio je novoosvojeni teritorij na obali Ohridskog jezera i stvorio novu administrativnu jedinicu s posebnim vjersko-teritorijalnim uređenjem dodijelivši Klimentu ulogu učitelja. Tu će se razviti Ohridska književna škola kao neka vrsta opozicije grčkom svećenstvu i boljarima na dvoru.

Nakon novih burnih dešavanja u Bugarskoj, održan je koncil u Preslavu 893. godine, a na prijesto postavljen Simeon. Naklonjen slavenskoj crkvi, Klimenta je proglasio biskupom Veličke biskupije, a slavenski jezik zvaničnim državnim i crkvenim jezikom. Uskoro je zvaničnim pismom proglašena ćirilica, pa je Preslavska književna škola postala novo središte slavenske kulture zasnovano na ćirilici. Uz nju je stajala politička i društvena moć, dok je glagoljica potisnuta na

jugozapadni periferni dio države. Ovisila je od Klimentovih i Naumovih učenika i održala se tu do 13. stoljeća. Tako su dva pisma nastala na ćirilometodskoj tradiciji dobila različitu ulogu u svom razvoju. Ćirilica je postalo pismo koje objedinjuje crkvu i dvor, a glagoljica se razvila u simbol narodnoga nasuprot propovijedanju zvanične crkve. Poseban pečat je dala borbi za narodnu crkvu u Hrvatskoj i Dalmaciji.

Jezik prve slavenske književnosti se u znanosti najčešće naziva staroslavenski. Naziv koji je usvojen na osnovu analize temelja, funkcije i karakteristika. Dva su pisma toga jezika, glagoljica i ćirilica. Analize nastanka i odnosa dva pisma proizvele su više teorija. Nema sumnje da je glagoljica autorsko djelo Konstantina-Ćirila, a stvarano je, ili na grčkoj osnovi, ili se sistematski razvilo unutar glagoljskog grafijskog sistema. Ćirilica je nastala dugogodišnjim prilagođavanjem grčkog unicipalnog pisma slavenskom govoru, a proces uobličavanja je završila grupa učenika Preslavske književne škole, najvjerojatnije pomažući se glagoljskom azbukom. Danas je prvenstvo glagoljice uglavnom prihvaćeno, iako postoji manji dio, prvenstveno bugarske historiografije, koji ćirilicu drži prvim slavenskim pismom.

Ćirilo-metodsko djelo je žrtva politizacije od samog nastanka pa do današnjih dana. Kroz ovaj rad smo analizirali politiziranje od početka misionarskog djelovanja, pa do borbe za narodno bogoslužje i pismo. U vrijeme nacionalnog buđenja i pojave ideje panslavizma poslužilo je kao temelj ideji sveslavenskog kulturnog i političkog ujedinjenja, ali i onima sužene ujediniteljske ideje. Otuda pojava austroslavizma ubrzo nakon ideje panslavizma. Nastavljeno je i u 20. stoljeću te je poslužilo kao jedan od ključnih faktora za djelomično ujedinjenje pojedinih slavenskih zemalja u pogodnim historijskim prilikama. Danas, iako je u naučnim krugovima neosporna činjenica o zajedničkom ćirilo-metodskom naslijeđu ćirilice i glagoljice, korištenje u druge svrhe nije iščezlo. U vjersko-političkim odnosima današnje Evrope ćirilica se poistovjećuje s istočnom crkvom i koristi se u svrhu jačanja nacionalno-vjerske svijesti. Dok se naslijeđe glagoljice vezuje za zapadni obred i Slavene koji su pod jurisdikcijom Vatikana.

Izvori i literatura

Izvori:

1. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*: Hamm, Josip, *Staroslavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1974. 35; Nótári, Tamás, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* - Document of an Early Medieval Show Trial, *Sectio Juridica et Politica*, Miskolc, Tomus, XXV/1., 2007., pp. 95-119.,
<https://www.google.com/search?q=ivica+%C4%8Dairovi%C4%87+conversio&oq=ivica+%C4%8Dairovi%C4%87+conversio&aqs=chrome..69i57j33i10i160l2.31816j0j4&sourceid=chrome&ie=UTF-8>
2. *Historia Salonitana*: Hamm, Josip, *Staroslavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1974., 35-36; Budak, Neven, *Historia Salonitana and Historia Salonitana maior*, a contribution to the debate about relation of the two texts, Faculty of Humanities and Social Sciences, History Department, University of Zagreb, Croatia, 2013.
3. *Italska legenda*: Bratulić, Josip, *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985. 19-20.
4. *Kanon staroslavenskih spisa*: Hamm, Josip, *Staroslavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1974., 57-59; Kuhar, Kristijan, *Slavenski liturgijski izvori od IX. do XIII. stoljeća*, *Diacovensia* 22, Zagreb, 2014, 369-370; Damjanović, Stjepan, *Staroslavenski jezik*, četvrto, popravljeno i dopunjeno izdanje, Hrvatska Sveučilišna Naklada, Zagreb, 2003., 15-25; Николић, Светозар, *Старословенски језик I*, Требник, Београд, 1997, 22-24.
5. *Kratko Žitije Klimenta ili Ohridska legenda*: Velev, Ilija, *Kliment Ohridski utemeljivač makedonske duhovne i kulturne tradicije*, Matica, br., 68, Podgorica, 2016., 382; Martin Hetény - Peter Ivanič, *The Cyrillo-Methodian mission*, Nitra and Constantine the Philosopher University, Nitra, 2013, 22; Curta, Florin, *Southeastern Europe in Middle Age 500-1250.*, University of Florida, Cambridge University Press, 2006, 175.
6. *Pisma pape Ivana VIII (873., 879., 880.)*: Hamm, Josip, *Staroslavenska gramatika*, četvrto izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1974., 31, 34; Lacko, Michal, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 4-5*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985., 31, 11, 13-14.
7. *Pismo pape Aleksandra II*: Šišić, Ferdo, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1914., 233-238.
8. *Pismo pape Hadrijana II (869.)*: Lacko, Michal, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 4*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985, 29.
9. *Pismo pape Inocenta IV*: Glavičić, Miroslav, *Pismo pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu u tiskanim izdanjima i historiografiji*, Senj. zb. 41, Senj, 2014, 159-184
10. *Pismo pape Ivana X*: Šišić, Ferdo, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1914, 213-217.

11. *Pismo pape Stjepana V (885.)*: Hamm, Josip, *Staroslavenska gramatika*, četvrto izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1974., 34., Lacko, Michal, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 5*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985, 30.
12. *Pohvalno slovo Ćirilu i Metodiju*: Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, *Ђурило и Методије, житије, службе, канон, похвале*, Београд, 1964., 187-203.
13. *Splitski crkveni sabori 925., 928., 1060.*: Šišić, Ferdo, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1914., 213, 233-238.
<https://www.google.com/search?q=splitski+sabori&oq=splitski+sabori+&aqs=chrome..69i57j0i22i30.7004j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>
14. *Traktat Crnorisca Hrabra*: Hamm, Josip, *Staroslavenska gramatika*, četvrto izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1974., 36-38., <https://www.scribd.com/doc/221547616/Crnorizac-Hrabar>
15. *Žitije Klimenta Ohridskog*: Lacko, Michal, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 5*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985, 29-30; Martin Heteny - Peter Ivanič, *The Cyrillo-Methodian mission*, Nitra and Constantine the Philosopher University, Nitra, 2013, 20., 22; Hadžijahić, Muhamed, *Povijest Bosne u 9. i 10. stoljeću*, Sarajevo, 2004, 215; Curta, Florin, *Southeastern Europe in Middle Age 500-1250.*, University of Florida, Cambridge University Press, 2006., 176.
16. *Žitije Konstantina Ćirila i Metodija*: Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, *Ђурило и Методије, житије, службе, канон, похвале*, Београд, 1964., 45-123, 47-175; Bratulić, Josip, *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985. 16-19.
17. *Žitije Nauma*: Lacko, Michal, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod 5*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985., 29-30; Hadžijahić, Muhamed, *Povijest Bosne u 9. i 10. stoljeću*, Sarajevo, 2004., 215; Martin Heteny-Peter Ivanič, *The Cyrillo-Methodian mission*, Nitra and Constantine the Philosopher University, Nitra, 2013., 20; Грозданов, Цветан, *Свету Наум Охридски*, Скопје, 2015., 25-26.

Literatura:

1. An Encyclopedia of Pivotal Events in Religious History: *Great Events in Religion*, Volume 2: AD 600 to 1450., Florin Curta and Andrew Holt, Editors, Copyright @ 2017 by ABC-CLIO, LLC, Santa Barbara, California, 2017.
2. Anđelić, Pavao, *Doba srednjovjekovne bosanske države, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984.
3. Antoljak, Stjepan, *Kliment Ohridski osnivač prvoga našega slavenskoga skriptorija i biblioteke na Balkanu (Ilirskome poluotoku)*, Slovo 41-43 (1991-'93), Skopje, 1989.
4. Божићевић, Војислав, *Писменост у Босни и Херцеговини од појаве славенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1975.
5. Bogović, Mile, *Senjska glagoljska baština*, Senj. zb., 35, 11-26, Senj, 2008.
6. Bratulić, Josip, *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985.

7. Bulić, Halid, *Zar sunce ne sija svima?* (povodom 1 150. godišnjice moravsko-panonske misije), Lingvazin, broj I/3, Tuzla, 2013.
8. Crnković, Maja, *Promišljanja o postanku glagoljice*, Hrvatistika: No. 6., Osijek, 2012.
9. Curta, Florin, *Southeastern Europe in Middle Age 500-1250.*, University of Florida, Cambridge University Press, 2006.
10. Damjanović, Stjepan, *Staroslavenski jezik*, Hrvatska Sveučilišna Naklada, Zagreb 2003.
11. Delikari, Angeliki, *The Literary Work of the Cyrillo-Methodian Mission in Great Moravia and its Transmission around Ohrid During the 9-th and 10-th centuries*, Cyrillomethodianum XX, Sofia, 2015.
12. Драгојловић, Драгољуб, *Историја српске књижевности у средњовјековној босанској држави*, Светови, Нови Сад, 1951.
13. Ђорђевић, Петар, *Историја српске ћирилице*, Палеографско-филолошки прилози, Београд, 1990.
14. Filipec, Krešimir, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Univerzitet u Sarajevu / Sarajevo, 2015.
15. Georgiev, Emil, *Кирил и Методиј и развитието на българската култура*, Literatura o Ćirilu i Metodiju prilikom 1 100. jubileja slavenske pismenosti, Zagreb, 1969.
16. Грозданов, Цветан, *Свети Наум Охридски*, Скопје, 2015.
17. Grivec, Fran, *Cyrillo – Methodiana*, Slovo, No. 6-7-8, Zagreb 1957.
18. Goldstein, Ivo, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995.
19. Hadžijahić, Muhamed, *Pitanje rasprostranjenosti Metodove nadbiskupije južno od Save*, Croatica Christiana Periodica, God. IX, Br. 15, Zagreb 1985.
20. Hadžijahić, Muhamed, *Povijest Bosne u 9. i 10. stoljeću*, Sarajevo 2004.
21. Hamm, Josip, *Staroslavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1974.
22. Havlík, Lubomír, *Constantine and Methodius in Moravia*, Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské University, 1964., С 11.
23. Historija naroda Jugoslavije I: Babić, Ante...(et al.), *Makedonci u ranofeudalno doba*, Zagreb, 1953.
24. Институт за српски језук САНУ: Пириватрић, Срђан, *Ћирилометодијевске традиције и српске области пре постанка аутокефалне цркве у краљевству Немањића 1219. године*, Београд, 2014.
25. Jagić, Vatroslav, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, knjiga prva, staro doba, Zagreb, 1867.
26. Јелачић, Алексеј, *Историја Русује*, Талија издаваштво, Ниш, 1929.
27. Klaić, Vjekoslav, *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, svezak prvi, Tisak i naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutch), Zagreb, 1899.
28. Koneski, Blaže, *Ohridska književna škola*, Skopje, Slovo: No. 6-7-8, Zagreb, 1957.
29. Koščak, Silvio - Kuhar, Kristijan, *Rimski prvosvećenici u vrijeme ćirilometodske misije, Roman Pontiffs in the Time of Cyrillo-Methodian Mission*, Konstantinove Listy 10/2, Zagreb, 2017.
30. Koščak, Vladimir, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925-928.*, Historijski zbornik, god. XXXIII-XXXIV (1), Zagreb, (1980-81).
31. Kuhar, Kristijan, *Slavenski liturgijski izvori od IX. do XIII. stoljeća*, Diacovensia 22, Zagreb, 2014.
32. Kuna, Herta, *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslovenskog jezika*, Radovi sa simpozija Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, sv. 3, Zenica, 1973.

33. Lacko, Michal, *Slavenski apostoli i prosvjetitelji Ćiril i Metod*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985.
34. Македонска академија на наукате и уметностите: Р. Н. Пиевски, *Просветната програма на св Климент Охридски*, Материјални од научен собир одржан во Охрид од 25. до 27. септември, 1986. година, Скопје 1989, Slovo 41-43, Zagreb, (1991-'93).
35. Martin Hetény - Peter Ivanič, *The Cyrillo-Methodian mission*, Nitra and Constantine the Philosopher University, Nitra, 2013.
36. Miletić, Nada, *Rani srednji vijek*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966.
37. Mohorovičić, Andre, *Pojava slavenske pismenosti i književnosti u krugu ranosrednjovjekovnog evropskog kulturnog medija*, Slovo, sv. 37, Zagreb, 1987.
38. Николић, Светозар, *Старословенски језик I-II*, Требник, Београд, 1997.
39. Nótári, Tamás, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Document of an Early Medieval Show Trial, Sectio Juridica et Politica, Miskolc, Tomus, XXV/1., 2007.
40. Новаковић, Стојан, *Историја српске књижевности*, Београд, 1871.
41. Охридски, Климент, Преславски, Константин и непознати писци, *Ћурило и Методије, житије, службе, канон, похвале*, Београд, 1964.
42. Orton, D. Lawrence, *The Prague Slav congress of 1848.*, East European quarterly, University press New York, 1978.
43. Ostrogorski, Georgije, *Povijest Bizanta 324.-1453.*, Golden marketing-tehnička knjiga, Zagreb 2006.
44. Paul Devos i Paul Meyvaert, *La date de la première rédaction de la "Légende Italique"*, Literatura o Ćirilu i Metodiju prilikom 1 100. jubileja slavenske pismenosti, Zagreb, 1969.
45. Petrović, Ivanka, *Pregledi ćirilometodskih izvora*, Literatura o Ćirilu i Metodiju prilikom 1 100. jubileja slavenske pismenosti, Slovo, No. 18-19, Zagreb, 1969.
46. Petrović, Ivanka, *Sadržajne i literarne osobine odlomaka Žitija Konstantina-Ćirila u hrvatskoglagoljskim i ruskim tekstovima*, Croatica, Zagreb, 19/1983.
47. Petrovitcs, István, *Imre Boba i pitanje Velike Moravske*, Scrinia slavonica 8, Segedin, 2008.
48. Porphyrogenitus, Constantine, *De administrando imperio*, Washington, District of Columbia, 1967.
49. Радонић, Јован, *Слике из историје и књижевности*, Београд, 1938.
50. Runciman, Steven, *A history of the first Bulgarian Empire*, London, 1930, The edition first time published in 2018., by Lulu
51. Šanjek, Franjo, *Pape, slavenski apostoli i ćirilometodska baština u Hrvata*, Bogoslovska smotra, članci, Br. 1, God. LI, Zagreb, 1981.
52. Šidak, Jaroslav, *Heretička Crkva bosanska*, Slovo, No. 27, Zagreb, 1978.
53. Šišić, Ferdo, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1914.
54. Šišić, Ferdo, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do godine 1873.*, Zagreb, Izdanje Matice hrvatske 1916.
55. Štefanić, Vjekoslav, *Tisuću i sto godina od moravske misije*, Zagreb, 1963.
56. Talvi, *Languages and literature of the Slavic nations*, New York: George P. Putnam, 155 Broadway, M.DCCC.L.
57. The Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic: Pavel Kouřil et al., *The Cyril and Methodius Mission and Europe – 1150 Years Since the Arrival of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia*, Brno, 2014.

58. Vavřínek, Vladimír, *Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje*, Literatura o Ćirilú i Metodiju prilikom 1 100. jubileja slavenske pismenosti, Zagreb, 1969.
59. Vařica, Josef, *Právní odkaz cyrilometodějský*, Literatura o Ćirilú i Metodiju prilikom 1 100. jubileja slavenske pismenosti, Zagreb, 1969.
60. Velev, Ilija, *Kliment Ohridski utemeljivač makedonske duhovne i kulturne tradicije*, Matica, br., 68, Podgorica, 2016.
61. Zadro, Dejan, "*Katarsko-dualistički pokret*" na istočnoj obali jadrana i heretička Bosna, *Pro Tempore*, Godina 2, br 2, Zagreb 2005.
62. Žiljski, Matija Major, *Sveta brata Ćiril i Metod, slavjanska apostola i osnóvatelja slovstva slavjanskoga, tisučlétni spómén na leto 863.*, V zlatnom Pragu, knjigopečatnja K. Seyfrieda, trořkom spisovateljevím, 1864.
63. Žagar, Mateo, *Uvod u glagoljsku paleogradiju I (X i XI stoljeće)*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2013.
64. Živković, Tibor, *De conversione Croatorum et Serbatorum*, A Lost Source, Belgrade, 2012.